ePublishing

Byzantina Symmeikta

Vol 20 (2010)

BYZANTINA SYMMEIKTA 20

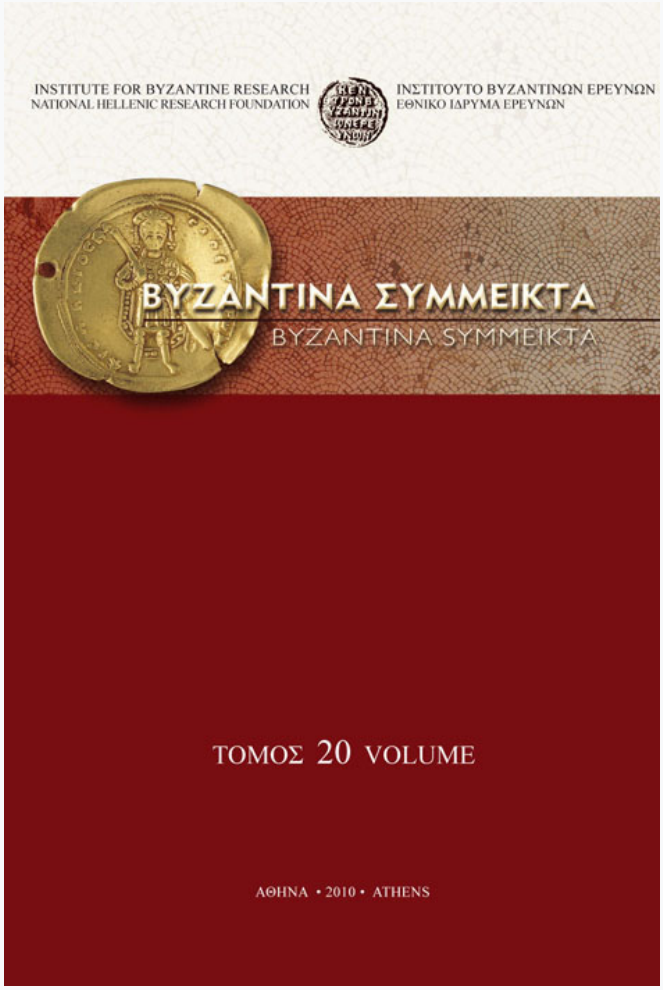

Οι "Κατηχήσεις" του Μιχαήλ Χωνιάτη. Χρονολόγηση και ιστορική προσέγγιση

Καλλιόπη ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ

doi: 10.12681/byzsym.981

Copyright © 2014, Καλλιόπη ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

To cite this article:

ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ Κ. (2010). Οι "Κατηχήσεις" του Μιχαήλ Χωνιάτη. Χρονολόγηση και ιστορική προσέγγιση. *Byzantina Symmeikta*, *20*, 39–66. https://doi.org/10.12681/byzsym.981

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 18/01/2026 09:27:47

Καλλιοπη Μαυρομματη

Οι *Κατηχησεις* του Μιχαηλ Χωνιατη
Χρονολογηση και Ιστορικη Προσεγγιση

Ο χρόνος και ο τόπος των *Κατηχήσεων*

Οι *Κατηχήσεις* του Μιχαήλ Χωνιάτη, έργο των τελευταίων δεκαετιών του 12ου αιώνα, περιλαμβάνονται στο Αρχείο Σπυρίδωνος Λάμπρου, που έχει κληροδοτηθεί στο Ιστορικό Σπουδαστήριο της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1906 ο Σπ. Λάμπρος, αφού μελέτησε τους κώδικες Mosquensis Synodalis 218 (olim 230) και 219 (olim 262) του 13ου και 15ου αιώνα αντιστοίχως[1], μετέγραψε τα κείμενα του Μιχαήλ Χωνιάτη και ετοίμασε κριτικό υπόμνημα με σκοπό να καλύψει το υπάρχον κενό στη συνολική και ολοκληρωμένη εικόνα του έργου του[2]. Όμως, η έκδοση δεν πραγματοποιήθηκε.

Το Εργαστήριο Ψηφιακής Αποτύπωσης του Δημοσίου και Ιδιωτικού Βίου των Βυζαντινών, του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, ανέλαβε την ψηφιοποίηση του υλικού με σκοπό την

Οφείλω θερμές ευχαριστίες στον καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Πιτσάκη για τις πολύτιμες παρατηρήσεις και επισημάνσεις του.

1. Για τη χρονολόγηση των χειρογράφων βλ. I. Čičurov, Probleme der Erforschung des literarischen Nachlasses des Michael Choniates, στο: *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines: Bucarest 6-12 Sept. 1971*, έκδ. M. Berza – E. Stanescu, Bucarest 1976, 67-69.

2. Σπ. Λαμπρος, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου ἀνέκδοτος κατηχητικὴ ὁμιλία, *NE* 6 (1909) 3-5 (στο εξής: Λαμπρος, *NE* 6)· πρβλ. Κ. Δυοβουνιωτης, Αἱ ἀνέκδοτοι κατηχήσεις τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου, *NE* 21 (1927) 411-412 (στο εξής: Δυοβουνιωτης, Ἀνέκδοτοι κατηχήσεις).

Επιμέλεια έκδοσης Στελιος Λαμπακης, ΙΒΕ/ΕΙΕ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ 20 (2010) 39-66

ηλεκτρονική δημοσίευσή του και τη δημιουργία βάσης δεδομένων, από την οποία ο ερευνητής θα μπορεί να μελετήσει τα κείμενα, με τη μορφή εικόνων, απευθείας από τα μεταγραμμένα χειρόγραφα του Σπ. Λάμπρου. Έτσι, το έργο του μητροπολίτη Αθηνών δημοσιεύεται έναν περίπου αιώνα μετά τη συγκρότηση της πρώτης εκδοτικής προσπάθειας.

Σχετικά με τις *Κατηχήσεις* του Μιχαήλ Χωνιάτη, το Αρχείο περιλαμβάνει το χειρόγραφο της κριτικής έκδοσης 21 από τις συνολικά 26 *Κατηχήσεις*, από την υπ' αριθμόν 5 έως την 26, πλην της 7[3]. Οι υπόλοιπες δεν διασώζονται, εκτός από την Κατήχηση 1, που έχει εκδοθεί αλλού[4]. Το σώμα αυτό αποτελείται από μεταγραμμένα χειρόγραφα, αριθμημένα από τον Σπ. Λάμπρο, στα οποία έχει δοθεί από το Εργαστήριο νέα ονομασία ψηφιακού τύπου, ώστε να καταστεί ευχερέστερη η ηλεκτρονική αναζήτησή τους στη βάση[5]. Από τις 21 *Κατηχήσεις* του Αρχείου είχαν εκδοθεί πέντε, επομένως υπήρχαν 16 ανέκδοτες, και από τις εκδεδομένες μόνο η Κατήχηση 14 βασιζόταν σε αντιπαραβολή των δύο κωδίκων της Μόσχας[6].

3. Πρόκειται για ανέκδοτη κατήχηση, που σώζεται αποσπασματικά. Επιγράφεται *Περὶ νηστείας* και δεν περιλαμβάνεται στο Αρχείο Λάμπρου. Για την Κατήχηση 7 βλ. Φ. Χ. Κολοβου, *Μιχαὴλ Χωνιάτης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του. Τὸ Corpus τῶν ἐπιστολῶν*, Ἀθῆναι 1999, 35, όπου σχετική βιβλιογραφία (στο εξής: Κολοβου, *Χωνιάτης*).

4. Η Κατήχηση 1 έχει εκδοθεί από τον Oxoniensis Baroccianus 131 στο: Σπ. Λαμπρος, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, τ. Α΄-Β΄, Ἀθῆναι 1879-1880, Α΄, 107-125 και Β΄, 453 (στο εξής: Λαμπρος, *Ἀκομινάτος* Α΄-Β΄).

5. Σελ. α΄-γ΄, 1-891, α΄-κη΄ των χειρογράφων του Σπ. Λάμπρου. Βάση δεδομένων: Αρχείο Σπυρίδωνος Λάμπρου, *διαδικτυακός τόπος Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών: http://lamprosarcheio.arch.uoa.gr*, επιμ. Εργαστηριο Ψηφιακης Αποτυπωσης του Δημοσιου και Ιδιωτικου Βιου των Βυζαντινων, κατηγορία: Μιχαήλ Χωνιάτης (Κατηχήσεις) (στο εξής: Κατήχηση). Σημειωτέον ότι για τις παραπομπές στο παρόν άρθρο χρησιμοποιούμε την ψηφιακή ονομασία των σελίδων του Αρχείου και όχι τη χειρόγραφη σελιδοποίηση του Σπ. Λάμπρου.

6. Κατήχηση 5: Arsenij, *Cetyre neizdannyja besedy Michaila Akominata mitropolita afinskago, greceskij tekst I russkij perevod*, Novgorod 1901, 1-81. Κατήχηση 8: Arsenij, ό.π., 88-156 και F. Gregorovius, *Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰώνας: ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτήσεως*, μετ. Σπ. Λαμπρος, τ. 2, Αθήνα 1906, 677-712. Κατήχηση 9: Arsenij, ό.π., 160-229. Κατήχηση 14: Λαμπρος, *ΝΕ* 6, 5-31. Κατήχηση 19: Arsenij, ό.π., 234-289 και τμήμα της στο Σπ. Λαμπρος, Χωρίον Μιχαὴλ Ἀκομινάτου περὶ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης, *ΝΕ* 13 (1916) 360-1. Κατήχηση 26: F. Gregorovius, ό.π., 713-725. Πρβλ. Κολοβου, *Χωνιάτης*, 34-38, όπου περαιτέρω μεταγενέστερη βιβλιογραφία.

Οι *Κατηχήσεις* αυτές, βάσει του περιεχομένου τους, μπορούν να χωρισθούν σε δύο μέρη. Τα 15 πρώτα κείμενα του Αρχείου αποτελούν μία ομάδα, από την Κατήχηση 5 έως και την 20. Σε αυτή συμπεριλαμβάνεται και η Κατήχηση 1, που, όπως είπαμε, δεν βρίσκεται στο εν λόγω Αρχείο. Τα κείμενα αυτά, πέρα από τη θεολογική προσέγγιση διαφόρων θεμάτων, εμπεριέχουν πληροφορίες για την κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική εικόνα της πόλης των Αθηνών, στοιχεία που δεν παρέχονται στις έξι τελευταίες. Εκείνες που αποτελούν τη δεύτερη ομάδα είναι αποκλειστικά θεολογικά κείμενα και, εκτός της αρίθμησης, έχουν το επιπλέον χαρακτηριστικό ότι επιγράφονται ως εξής: (κα΄) *περὶ πορνείας*, (κβ΄) *περὶ φιλαργυρίας*, (κγ΄) *περὶ θυμοῦ*, (κδ΄) *περὶ λύπης*, (κε΄) *περὶ ἀκηδίας*, (κς΄) *περὶ κενοδοξίας*[7].

Σχετικά με τον χρονολογικό προσδιορισμό της πρώτης ομάδας, από τη μελέτη του υλικού φαίνεται ότι εκφωνούνταν μία Κατήχηση κάθε χρόνο την περίοδο λίγο πριν από τη Μεγάλη Σαρακοστή. Ο Χωνιάτης μνημονεύει την *ἐτήσιον ὁμιλίαν*, στην οποία οι πιστοί θα έπρεπε να δείχνουν *φιλοτιμότερον* ζήλο, ενώ αλλού δηλώνει ότι ήρθε και πάλι ο καιρός να αναλάβει το *πηδάλιον τῆς διδασκαλίας*, σχόλια που ενισχύουν την υπόθεση ότι οι ομιλίες αυτές συντάσσονταν μία φορά τον χρόνο[8]. Σε μία μάλιστα περίπτωση προσδιορίζεται σαφέστερα η περίοδος εκφώνησης των *Κατηχήσεων*: ο Χωνιάτης, μνημονεύοντας την έλευση της άνοιξης, καλεί τους πιστούς να υποδεχθούν χαρμόσυνα την επικείμενη περίοδο της νηστείας[9]. Δεδομένου ότι εκφωνούνταν κατηχήσεις καθ' όλη τη διάρκεια της Μεγάλης Σαρακοστής, όπως θα δούμε, η συγκεκριμένη αναφορά μας

7. Ο Δυοβουνιωτης (Ἀνέκδοτοι κατηχήσεις, 415) θεωρεί ότι οι επιγραφές αυτές είναι μεταγενέστερες προσθήκες.

8. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 6, MXB1046.5-11: *Πείθει γάρ με διὰ χρόνου ἐνεργεῖν τὸ οἰκεῖον καὶ τεθειμένον ὑπὲρ καπνοῦ τὸ τῆς διδασκαλίας πηδάλιον καθιέναι πάλιν* (...) *λύει μὲν τῆς χρονίου σιωπῆς* (...)· Κατήχηση 8, MXB1104.1-4: *μὴ καθ' ἕκαστον μόνον ἐνιαυτοῦ κύκλον ἀφοσιοῦσθαί με τὴν πρὸς ὑμᾶς ταύτην προσλαλιὰν ὡς ἁπλῶς ἔθει δουλεύοντα ἢ ἄλλως τῷ καιρῷ πειθόμενον* (...), και παρακάτω (MXB1105a.1-2): *Δεῖ δὴ τὴν ἐτήσιον γοῦν ταύτην ὁμιλίαν ἐμὲ μὲν ὡς ἐξὸν διατιθέναι φιλοτιμότερον, ὑμᾶς δὲ ἀσμενέστερον ἀκροᾶσθαι καὶ ὡς εἰπεῖν ἐκκρεμέστερον* (...). Στην Κατήχηση 20 μάλιστα (MXB2325.1-5 και MXB2328.8-9) τονίζει εκ νέου την άποψη ότι οφείλουν να προσέρχονται περισσότερες από μία φορές τον χρόνο, ώστε να είναι εφοδιασμένοι *εἰς ἐνιαυτὸν ὅλον*.

9. Κατήχηση 15, MXB2117.1-14.

οδηγεί λίγο πριν από την έναρξή της· είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για την Κυριακή της Τυροφάγου, πριν από την Καθαρά Δευτέρα[10].

Όπως φαίνεται, ο μητροπολίτης εκφωνούσε κάθε χρόνο μία Κατήχηση από την πρώτη ομάδα, ενώ ακολουθούσαν οι έξι της δεύτερης, μία για κάθε εβδομάδα της Μεγάλης Σαρακοστής. Η αναφορά στην Κατήχηση 10 είναι αρκετή για να αποκαλύψει τη σειρά αυτή των κειμένων: αφού αναφερθεί διεξοδικά στην εγκράτεια και τη γαστριμαργία, ο Χωνιάτης, ολοκληρώνοντας τη διάλεξη, δηλώνει ότι θα μιλήσει στο μέλλον για έννοιες που συσχετίζει με τα θέματα αυτά, που, όπως φαίνεται από τα κείμενα, πρόκειται για εκείνες που εξετάζονται στην Κατήχηση 21 και διαδοχικά έως την 26[11]. Άλλωστε, κατά δήλωση του συγγραφέα, οι έξι τελευταίοι κατηχητικοί λόγοι διαμορφώνονται συμπληρωματικά μεταξύ τους[12]. Συνεπώς, η δεύτερη ομάδα αποτελεί ενιαίο έργο και αφορά αποκλειστικά κατηχητικές παραινέσεις που σχετίζονται με την προετοιμασία των πιστών για το Πάσχα[13].

Ο ακριβής χρονολογικός καθορισμός κάθε έργου δεν είναι δυνατός. Ωστόσο, η Κατήχηση 16 παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Εδώ ο Χωνιάτης, αφού αναφερθεί σε μια μακρά περίοδο σιγής *διὰ τὰ ἐπιρρυέντα ἀνιαρά,* που όμως δεν κατάφεραν να λυγίσουν την πόλη[14], δηλώνει

10. Πρβλ. Δυοβουνιωτης, Ἀνέκδοτοι κατηχήσεις, 415.

11. Κατήχηση 10, MXB1262.10-15: *Ἠβουλόμην δὲ καὶ περὶ τῶν ἑπομένων ἑκατέρα τούτων* (δηλ. περὶ ἐγκρατείας καὶ γαστριμαργίας) *λέγειν ἔτι· ἀλλ' ἵνα μὴ τὰς ἀκοὰς ἀποκναίσητε, τῆς ὁμιλίας μηκυνομένης, νῦν μὲν ἄπιτε χαίροντες* (...) *διαλέξομαι περὶ τῶν ἑξῆς ἀρετῶν τε καὶ κακιῶν ἐς νέωτα* (...). Κατήχηση 21, MXB2375.7-10 και MXB2378.10-13: (...) *ἔφθημεν δὲ ἤδη περὶ ἐγκρατείας καὶ γαστριμαργίας διαλέξασθαι, διαλεκτέον ἡμῖν ἐστι τανῦν περὶ τῶν ἀντιθέτων καὶ ἑπομένων ἐκείναις, πορνείας καὶ σωφροσύνης* (...).

12. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 22, MXB2420.14-MXB2421.9*: Καὶ περὶ μὲν γαστριμαργίας καὶ τῆς ἀντιθέτου ταύτης ἐγκρατείας ἤδη διειλέγμεθα, ἀλλὰ καὶ περὶ πορνείας, τοῦ πονηροῦ γαστριμαργίας γεννήματος, καὶ περὶ τοῦ καλοῦ βλαστήματος ἐγκρατείας, τῆς σωφροσύνης.* Κατήχηση 23, MXB2455.10: *Οὕτω μὲν δὴ τοῖς προδιειλεγμένοις ὁ περὶ τῆς ὀργῆς λόγος ἀκόλουθος.*

13. Πρβλ. Δυοβουνιωτης, Ἀνέκδοτοι κατηχήσεις, 416.

14. Στην Κατήχηση 16 (MXB2176.3-16) ο Χωνιάτης δηλώνει χαρακτηριστικά: *Καιρὸς γὰρ ἤδη προσθεῖναι δι' ἃ μικροῦ ἂν ἐκωφώθημεν καὶ ἐσιγήσαμεν, πρῶτον μὲν διὰ τὰ ἐπιρρυέντα ἡμῖν ἀνιαρά, ὑφ' ὧν μὴ καταποθῆναι τελέως οὐκ ἀνθρωπίνης ἦν ἔργον δυνάμεως, θεοῦ δὲ μόνου τοῦ καὶ φυγάδα Προφήτην ἐξ ἐγκάτων κητῴων ἀνεσπακότος καὶ ἐκ λεοντείων ῥυσαμένου χασμάτων ἕτερον.* Μάλιστα, και σε επιστολή του 1198/9, προς τον πατριάρχη Θεοδόσιο Βοραδιώτη, χρησιμοποιεί την ίδια έκφραση, ότι *ἐκωφώθη*

ότι με την ομιλία αυτή ολοκληρώνει δεκαέξι χρόνια αρχιερατείας στην Αθήνα[15], αναφορά που οδηγεί στο 1198. Δεν γνωρίζουμε εάν εκείνος που τοποθέτησε σε σειρά τις *Κατηχήσεις* την αρίθμησε ως 16η, έχοντας υπόψη αυτό το στοιχείο, ούτε εάν αυτές διασώθηκαν με χρονολογική σειρά. Στις υπόλοιπες πάντως δεν γίνεται μνεία της αρχιερατείας, ούτε υπάρχουν άλλα στοιχεία που να επιβεβαιώνουν ότι η θέση των σωζόμενων έργων στο corpus υποδηλώνει τη χρονική σειρά σύνταξής τους, με την εξαίρεση ίσως της Κατήχησης 19.

Όπως θα δούμε, η χρονολόγηση της Κατήχησης 16 δημιουργεί έναν ενδιαφέροντα συνειρμό με τα στοιχεία της Κατήχησης 19. Εδώ ο Χωνιάτης αναφέρεται μεταξύ άλλων στον δάσκαλό του, τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, και στα θαύματα που σχετίζονται με τη μνήμη του· αναφορά η οποία την τοποθετεί μερικά χρόνια μετά τον θάνατό του (1195/6), πιθανόν μετά το 1198, καθώς έπρεπε να έχει παρέλθει ικανό διάστημα, προκειμένου να διαπιστωθεί και να διαδοθεί τυχόν θαυματουργική δράση. Συνεπώς, είναι πιθανό η Κατήχηση 19 να έπεται πράγματι της 16. Αν μάλιστα υποθέσουμε ότι τα κείμενα έχουν ακόλουθη χρονολογική συνά-

---

καὶ ἐσίγησε, χωρίς πάλι να επεκτείνεται· ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗΣ, *Ἐπιστολαί,* έκδ. F. KOLOVOU, *Michaelis Choniatae epistulae* [CFHB 41], Berlin-New York 2001, Επιστολή 62, 84.4-5 (στο εξής: Επιστολή). Είναι ενδιαφέρουσα η αποκάλυψη εδώ ότι οι Αθηναίοι κατάφεραν να αντεπεξέλθουν σε δυσκολίες, που όμως ο Χωνιάτης δεν κατονομάζει. Η δήλωση αυτή ίσως δεν αναφέρεται μόνο στα γνωστά προβλήματα της μητροπόλεως για τα οποία το 1198 ο Χωνιάτης συνέταξε πλήθος επιστολών, καθώς και το *Ὑπομνηστικὸν* στον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄ Άγγελο, κείμενα που στάλθηκαν μαζί στην Κωνσταντινούπολη και θεωρούνται ενιαίο έργο. Ίσως υπονοείται κάποιο στρατιωτικό γεγονός του ίδιου έτους, όπως η αντιμετώπιση της πειρατείας από τον αυτοκρατορικό ναύαρχο Στειριόνη ή η δράση του Σγουρού. Άλλωστε, ο Χωνιάτης παραλείπει να σχολιάσει αναλυτικά τέτοια γεγονότα στα έργα του. Μόνο στην επιστολή προς *τὸν μεγάλο δοῦκα* Μιχαήλ Στρυφνό (Επιστολή 60, 82.24) μνημονεύονται κάποιοι *κακοήθεις γείτονες*, σχόλιο που θα μπορούσε να υπονοεί τη δράση του Σγουρού ή των πειρατών. Δυστυχώς, η ένδεια των πηγών δεν επιτρέπει βάσιμους συλλογισμούς. Για το ενιαίο έργο του Χωνιάτη το 1198 βλ. ενδεικτικά ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 145, 158, 162· G. STADTMÜLLER, *Michael Choniates, Metropolit von Athen (ca. 1138 - ca. 1222)* [*OC* 33/2, no 91], Roma 1934, 249 [127]-250 [128] (στο εξής: STADTMÜLLER, *Choniates*). Για τη δράση του Στειριόνη βλ. H. AHRWEILER, *Byzance et la mer: la marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*, Paris 1966, 290 κ.ε. (στο εξής: AHRWEILER, *Byzance et la mer*).

15. Κατήχηση 16, MXB2176.15-16: *Ἑκκαδέκαιτον ἤδη τοῦτον ἐνιαυτὸν ἱερατεύω παρ' ὑμῖν, ὦ οὗτοι, καὶ τὴν μὲν ἐπέτειον τοῦ λόγου ποιοῦμαι σποράν* (...).

φεια, θα πρέπει αναλογικά να τοποθετηθεί το 1201/2, ώστε το corpus να κλείνει με την 20 το 1202/3, προς τα τέλη της αρχιερατείας του Μιχαήλ Χωνιάτη[16]. Είναι αξιοσημείωτο ότι δεν αναφέρεται ο Λέων Σγουρός, οι επιδρομές του στην Αττική και η πολιορκία της πόλης, που θα μπορούσαν ενδεχομένως να συνεισφέρουν σε ακριβέστερη χρονολόγηση[17].

Ο παραπάνω συλλογισμός θα μπορούσε να επιβεβαιώσει τη χρονολόγηση και των υπόλοιπων κειμένων, όμως, όπως προαναφέρθηκε, δεν υπάρχουν άλλες αναφορές που να οδηγούν σε ασφαλή συμπεράσματα. Κάποιες ασαφείς και συγκυριακές, στο πλαίσιο άλλων αναφορών, μνείες προκαλούν υποψίες ως προς τη χρονολογική τους τοποθέτηση, όμως αυτά τα συμπεράσματα είναι εξαιρετικά επισφαλή. Τέτοια είναι η περίπτωση της Κατήχησης 12, όπου μια γενικόλογη αναφορά σε *αὐξομένας τῶν τελῶν ἀναβάσεις*, λόγω της διαφθοράς και απληστίας των κρατικών υπαλλήλων, θα μπορούσε, κατά μία έννοια, να σχετίζεται με τις αυξήσεις των τελών επί Αλεξίου Γ΄· όμως θα μπορούσε να ληφθεί και ως απλή αναφορά στην αισχροκέρδεια των προσώπων αυτών[18].

16. Ο Χωνιάτης ανέλαβε τα καθήκοντά του πιθανότατα την άνοιξη ή το καλοκαίρι του 1182, δεδομένου ότι ο προκάτοχός του, Γεώργιος Ξηρός, πέθανε τον Ιανουάριο του ίδιου έτους (Λαμπρος, *Ἀκομινάτος* Α΄, ιη΄). Φαίνεται ότι ο Χωνιάτης εκφώνησε 20 κείμενα στα 22 χρόνια που διετέλεσε μητροπολίτης Αθηνών. Δεν γνωρίζουμε για ποιούς λόγους υπάρχουν δύο έτη κενά κατηχήσεων. Ίσως δεν πρόλαβε να εκφωνήσει κατηχήσεις το 1182 και να ξεκίνησε από το επόμενο έτος, οπότε προκύπτει μία περίοδος 20 χρόνων (1183-1203), που συμφωνεί με το corpus των 20 κατηχήσεων. Ίσως, κάποιο άλλο σημαντικό γεγονός, όπως η δράση του Σγουρού ή τα γεγονότα πριν από την άλωση και η κρίση από την παρουσία των Σταυροφόρων στα εδάφη της αυτοκρατορίας, ήδη από το καλοκαίρι του 1203, ανέβαλαν την εκφώνηση κατηχήσεων την άνοιξη του 1204. Δυστυχώς, ελλείψει πληροφοριών μπορούμε να καταφύγουμε μόνο σε υποθέσεις. Για τα γεγονότα πριν από την άλωση βλ. Νικητας Χωνιατης, *Χρονική Διήγησις*, έκδ. I. A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11.1], Berlin–New York 1975, 547 κ.ε. (στο εξής: Νικήτας Χωνιάτης).

17. Η ακριβής χρονολογία της πολιορκίας των Αθηνών δεν είναι γνωστή. Θεωρείται ότι συνέβη μετά το 1202· πρβλ. Κολοβου, *Χωνιάτης*, 16· Stadtmüller, *Choniates*, 174 [52]. Ο Μ. Κορδωσης (*Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους*, Θεσσαλονίκη 1986, 68, στο εξής: Κορδωσης, *Η κατάκτηση*) θεωρεί ότι έπεται της άλωσης της Κωνσταντινούπολης το 1204, βασιζόμενος στον Νικήτα Χωνιάτη (606). Πάντως, ο Σγουρός συνιστούσε πρόβλημα ήδη από το 1200 (βλ. Επιστολή 75, 101.18-25 και 77, 103.17-23).

18. Κατήχηση 12, MXB2030. 12-13: (...) *ἐγὼ δέ, τὰς ἐντεῦθεν αὐξομένας τῶν τελῶν ἀναβάσεις ἐναργέστατα βλέπων, ὀδύρομαι.* Ανάλογες δηλώσεις έκανε την ίδια περίοδο στο *Ὑπομνηστικὸν* του 1198· Λαμπρος, *Ἀκομινάτος* Α΄, 307. 8-14.

Ωστόσο, ούτε ο ενδεχόμενος συσχετισμός των *Κατηχήσεων* με τις *Επιστολές* μπορεί να παράσχει χρονολογικά στοιχεία. Οι αναφορές της Κατήχησης 1 στην αμάθεια και την *ἀγροικία* της πόλεως[19], θα μπορούσαν, για παράδειγμα, να συσχετισθούν με αναφορές της περιόδου 1182/3 στον Μιχαήλ Αυτωρειανό ή των ετών 1183/95, στον Βασίλειο Πικρίδη, *λογαριαστὴ τοῦ πραίτωρος*[20]. Όμως, ανάλογοι συσχετισμοί είναι επίσης παρακινδυνευμένοι. Άλλωστε, ο Χωνιάτης παραπονιέται διαρκώς στις *Επιστολές* του από την Αθήνα για τον μαρασμό της πόλης, οπότε η συγκριτική μελέτη των δύο έργων προσφέρει επισφαλή χρονολογικά συμπεράσματα.

Πέρα από τον χρόνο, τα κείμενα δίνουν στοιχεία για τον τόπο εκφώνησης των *Κατηχήσεων*, όπως και για το κοινό που απευθύνονταν. Οι πιστοί, γυναίκες και άνδρες όλων των ηλικιών και των επαγγελμάτων[21], συνέρρεαν, όχι πάντα με μεγάλη διάθεση[22], πιθανότατα στον ναό της Παναγίας της Αθηνιώτισσας του Παρθενώνα[23]. Ακόμη κι αν ο χώρος των κατηχήσεων δεν ήταν ο ναός της Παναγίας, η *ἱερὰ κιγκλὶς αὕτη* που διαχωρίζει τους ιερείς από το ποίμνιο, αν και πρόκειται για γενικόλογη αναφορά, ενισχύει το συμπέρασμα ότι οι κατηχήσεις διαβάζονταν εντός ιερού ναού. Θα παρίσταντο βεβαίως και μέλη του κλήρου[24]. Το σίγουρο είναι ότι χρησιμοποιούσαν κάποιο χώρο στην Ακρόπολη, ίσως κοντά

19. Λαμπρος, *Ἀκομινάτος* Α΄, 124-125.

20. Επιστολή 8, 11.2 και 52, 72.1-15. Για τον Πικρίδη βλ. Κολοβου, *Χωνιάτης*, 161, υπ. 531.

21. Κατήχηση 10 11, MXB1263.13-17: *ἐκ παντὸς γένους καὶ ἡλικίας πάσης καὶ παντοδαπῶν ἐπιτηδευμάτων* (...) *ἀκροατήριον πολυμιγὲς* Κατήχηση 12, MXB2016.4-11: (...) *γύναια καὶ νεανίσκοι καὶ παρθένοι καὶ μειρακύλλια*..

22. Κατήχηση 18, MXB2243.5-10: *Δέδοικα δέ, ὦ παρόντες, μή ποτε αὐλήσωμεν ὑμῖν καὶ οὐκ ὀρχήσεσθε οὔτε τὴν ἑόρτιον, οὔτε μὴν τὴν ἐνόπλιον, ἀμφότερον, οἷς αὐτός τε οὐκ ἰσχυρὸν καὶ διάτορον, ἀλλ' ἀμενηνόν τι καὶ ἄπνουν ᾄσειν μοι δοκῶ, καὶ ὑμεῖς δὲ νωθροὶ γεγόνατε ταῖς ἀκοαῖς διὰ τὰς θλίψεις τὰς εὑρούσας ἡμᾶς σφόδρα, ὡς δικαιοτέρους εἶναι ἐμὲ μὲν πενθῆσαι μᾶλλον ἢ αὐλῆσαι, ὑμᾶς δὲ κόψασθαι ἤπερ ὀρχήσασθαι.* Βλ. και Κατήχηση 8, MXB1105a.1-5.

23. Επωνυμία σε σφραγίδα, Σπ. Λαμπρος, *Αἱ Ἀθῆναι περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος*, Ἀθῆναι 1878, 35 (στο εξής: Λαμπρος, *Ἀθῆναι*).

24. Ο μητροπολίτης είχε κοντά του μεγάλο αριθμό κληρικών· J. Herrin, Realities of Byzantine provincial government: Hellas and Peloponnesos 1180-1205, *DOP* 29 (1975), 261 (στο εξής: Herrin, Provincial government).

στο Επισκοπείο ή στα Προπύλαια[25], από όπου είχε κανείς πλήρη εικόνα της φυσικής ομορφιάς της Αττικής. Οι δεικτικές αντωνυμίες σε μνείες του Χωνιάτη επιβεβαιώνουν ότι οι πιστοί βρίσκονταν στην Ακρόπολη απ' όπου μπορούσαν να δουν πανοραμικά *τὸν ἐγχώριον τουτονὶ Ἴλισσὸν ἢ Κηφισσὸν*[26].

Τα ιστορικά στοιχεία των *Κατηχήσεων*

Οι *Κατηχήσεις* επιβεβαιώνουν και συμπληρώνουν σε μεγάλο βαθμό τα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα από τις υπόλοιπες πηγές της περιόδου. Ο Χωνιάτης τονίζει την δριμεία μεταβολή της οικονομικής κατάστασης[27] και

25. Η κατοικία του μητροπολίτη ήταν πιθανόν στα Προπύλαια, αλλά είναι μάλλον απίθανο να εκφωνούνταν κατηχήσεις εκεί. Βλ. K. M. Setton, Athens in the later twelfth century, *Speculum* 19 (1944), 178-208 [=K. M. Setton, *Athens in the Middle Ages*, (*Variorum Reprints*, London 1975, III), 202 (στο εξής: Setton, Athens)· Λαμπρος, *Ἀθῆναι*, 42.

26. Κατήχηση 8, MXB1105a.21. Βλ. και Κατήχηση 5, MXB1021a.20-23· MXB1013a.24-28: (...) *παρὰ ταῖς πύλαις τοῦ ἱεροῦ τοῦδε* (...) (ενν. Ακρόπολη)· Κατήχηση 9, MXB1159. 6-8: *ὁ ἐν Ἀκροπόλει νεὼς οὗτος* (...).

27. Κατήχηση 8, MXB1135.9-12: *ἵνα γὰρ μὴ πάσας ἀπαριθμῶμαι, οὐ ποίμνια ὠλιγώθησαν, οὐ βόες ἐπὶ φάτναις ἐξέλιπον; Ποῦ τὰ καταβληθέντα πέρυσι σπέρματα;* Για το ίδιο θέμα βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 12, MXB2033.7-17: *Νῦν δ' ὅ τε ἰσχυρὸς λιμὸς καὶ τὸ μηδ' αὐτῶν τῶν κερατίων ἐμπίπλασθαι ἧς ἐκπέπτωκεν εὐδαιμονίας ἀνέμνησε καὶ πρὸς αὐτὴν ἀναδραμεῖν διανέστησεν, ἐντεῦθεν τληπαθεῖς ἡμεῖς καὶ γυμνοὶ καὶ τοῦ παντὸς ἐνδεεῖς διὰ ταῦτα τὸν ἄρτον ἐσθίομεν οὐκ ἀνιδρωτί. Ἐπὶ τούτοις ἡ τῶν ἀκανθῶν καὶ τριβόλων ἀνατολὴ καὶ μοχθηρὰ βιοτή, καὶ ξένοι πάντες καὶ παρεπίδημοι καὶ οὐδὲ μέχρι βήματος ἑνὸς δεσποτοῦντες γῆς. Καὶ μάρτυρες οἱ φόροι καὶ οἱ δασμοί, ἐφ' οἷς οἱ ἀργυρολογοῦντες πράκτορες.* Ο Χωνιάτης αναφέρεται συχνά στην οικονομική κατάσταση της Αθήνας. Στο *Προσφώνημα* προς τον *πραίτωρα* Δημήτριο Δριμύ, τονίζει χαρακτηριστικά τη μεταβολή (Λαμπρος, *Ἀκομινάτος* Α΄, 157-159 και σποράδην). Πράγματι, υπήρξε έντονη οικονομική δυσπραγία σε σχέση με το παρελθόν. Αξίζει να σημειωθεί ότι τον 12ο αιώνα η Αθήνα ήταν αξιόλογο οικονομικό κέντρο, αν και δεν έφτανε στα επίπεδα της γειτονικής Θήβας ή της Κορίνθου, και είχε ευρύτερες διοικητικές αρμοδιότητες. Στη δικαιοδοσία της μητρόπολης Αθηνών υπάγονταν μεγάλες μονές, όπως η μονή Δαφνίου και η μονή Καισαριανής. Η μοναστηριακή περιουσία υπήρξε προφανώς αρκετά μεγάλη. Μάλιστα, μεταξύ 1185/92, ο Χωνιάτης συνέταξε απάντηση προς τον Θεόδωρο Κασταμονίτη, *μεγάλο λογοθέτη* και θείο του Ισαάκιου Β΄ Αγγέλου, για να διαμαρτυρηθεί για τη σύνταξη χρυσόβουλλου που στερούσε δικαιώματα από τη μητρόπολη Αθηνών (Επιστολή 44, 60.54-57). Η Αθήνα παρέμενε πάντα πόλη αγροτικού χαρακτήρα. Το *Πρακτικόν* των Αθηνών, έγγραφο πιθανόν μεγάλης μονής της Αττικής, που δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς συντάχθηκε, αλλά οπωσδήποτε πριν από το 1204, μαρτυρεί πάνω από εικοσιπέντε χωριά, εξαρτημένους

τον πνευματικό μαρασμό[28] της πόλης, όπου οι κάτοικοι ασχολούνται αποκλειστικά με τη γεωργία και τις χειρωνακτικές εργασίες. Η οικονομική δυσπραγία, η μετανάστευση και η πενία οδήγησαν σε έλλειψη τεχνικών ειδικοτήτων και κάμψη του εμπορίου[29]. Οι κάτοικοι, όπως αναφέρει

αγρότες (*παροίκους*), μεγάλα υποστατικά *(προάστεια)* και *δωρεές* Βλ. E. GRANSTREM – I. MEDVEDEV – D. PAPACHRYSSANTHOU, Fragment d'un Praktikon de la region d'Athènes (avant 1204), *REB* 34 (1976), 10-15 (στο εξής: *Πρακτικόν*). Πρβλ. Μ. ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, Μεσαιωνική Αθήνα, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β΄, γεν. εποπτεία Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 392 (στο εξής: ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, Μεσαιωνική Αθήνα)· A. P. KAZDHAN – A. W. EPSTEIN, *Change in Byzantine Culture in the eleventh and twelfth centuries,* Berkeley-Los Angeles - London 1985, 48 (στο εξής: KAZHDAN - EPSTEIN, *Change*)· HERRIN, Provincial government, 259-266.

28. Επιστολή 8, 12.3-6· 33-36. Στις Κατηχήσεις δεν αναφέρεται ειδικά στο θέμα αυτό, αν και δεν παραλείπει να τονίσει το χαμένο μεγαλείο της πόλης (βλ. ενδεικτικά: Κατήχηση 12, MXB2031.10-16, υπ. 95). Πρβλ. ΚΟΛΟΒΟΥ, *Χωνιάτης*, 83· SETTON, Athens, 183-184· ΛΑΜΠΡΟΣ, *Ἀθῆναι*, 44-51.

29. Επιστολή 8, 13.38-39: *ἐξέλιπε καὶ φυσητήρ, οὐ σιδηρεὺς παρ' ἡμῖν, οὐ χαλκεύς, οὐ μαχαιροποιός, ταῦτα δὴ τὰ χθὲς καὶ πρὸ τρίτης ἔτι σωζόμενα.* Σε επιστολή προς τον Δημήτριο Τορνίκη (32, 46.56-57), ο Χωνιάτης παραπονιέται ότι οι εισφορές που καταβάλλονται στη μητρόπολη από τα *συστήματα* των Αθηνών δεν είναι επαρκείς, αναφορά που υπαινίσσεται την ύπαρξη εργαστηρίων στην πόλη. Πρβλ. G. DAGRON, Αστική οικονομία στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β΄, γεν. εποπτεία Α. Ε. ΛΑΪΟΥ, Αθήνα 2006, 77 (στο εξής: DAGRON, Αστική οικονομία). Πάντως, πρέπει να υπήρξε ικανό εργατικό δυναμικό και τεχνίτες, αν λάβουμε υπόψη ότι ο προκάτοχος του Χωνιάτη, Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, μητροπολίτης από το 1160 έως το 1175 (βλ. προσφάτως: Ε. ΜΑΔΑΡΙΑΓΑ, Η βυζαντινή οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (Ι): Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, Πανεριώτατος Μητροπολίτης Αθηνών και Υπέρτιμος, *Βυζ Σύμ* 19 (2009), 99 -145, κυρίως 172), επιδόθηκε σε μεγάλα οικοδομικά έργα στην Ακρόπολη. Πβλ. P. MAGDALINO, *The empire of Manuel I Komnenos* 1143-1180, Cambridge 1993 [Cambridge 1997], 177, στο εξής: MAGDALINO, *Manuel*). Οι *Κατηχήσεις*, αλλά και οι υπόλοιπες πηγές, δεν δίνουν σαφή στοιχεία για τα τεχνικά επαγγέλματα. Ούτε στο *Πρακτικόν* αναφέρονται ονόματα επαγγελματιών, εκτός ίσως από την περίπτωση του Ιωάννη Χαλκέα, από το χωριό *Κυβισσάς* (σημ. Κηφισιά), επώνυμο δηλωτικό επαγγελματικής ιδιότητας προφανώς προγόνου του, που όμως αναφέρεται ως *ζευγαράτος* (*Πρακτικόν*, B2 10). Όσον αφορά στο εμπόριο, οι *Κατηχήσεις* δεν παρέχουν στοιχεία παρά μόνο μέσα από τις εκτενείς αναφορές στην πειρατεία, που θα δούμε παρακάτω, υπονοείται μείωση, παρακώλυση της διαδικασίας ή ενδεχόμενος εμπορικός αποκλεισμός. Πάντως, η πληροφόρηση από τις *Επιστολές* δηλώνει εμπορική κάμψη, που πρέπει να ήταν πρόσφατη. Σε επιστολή του 1198/9, ο Χωνιάτης αναλύει το θέμα στον υπεύθυνο για την διοίκηση της περιοχής, *τὸν μεγάλο δοῦκα* Μιχαήλ Στρυφνό. Στην προσπάθειά του να εμπνεύσει την φιλοτιμία

στις *Κατηχήσεις*, ασχολούνται με *τεχνύδρια*, δείγμα υποτονικότητας των επαγγελμάτων αυτών[30]. Το θέμα απασχόλησε τον μητροπολίτη που αποφάσισε να αναλάβει προσωπικά δράση και να συντάξει επιστολή, αιτούμενος αρωγή σε γεωργικά εργαλεία και γνωστές γεωργικές μελέτες[31].

Η μνεία σε νεόφυτους αμπελώνες στην Κατήχηση 12[32], επιβεβαιώνει την προσπάθεια για ανάκαμψη της γεωργίας· αναφορά ενδεικτική της οικονομικής και αγροτικής δυναμικής της πόλεως, ίσως και του ενδιαφέροντος που επέδειξε ο μητροπολίτης στο θέμα αυτό. Από το υπόλοιπο έργο του Χωνιάτη, έχουμε μόνο μία γενική πληροφορία, που αφορά στον

του, ο Χωνιάτης φωτίζει μια όψη της εμπορικής δυνατότητας της πόλης κατά το άμεσο παρελθόν (Επιστολή 60, 82.16-21). Κάτι ανάλογο ίσως υπονοείται στην Κατήχηση 19 (MXB2312.12-14): *Ἐντεῦθεν ἤπειρος μὲν χερσαίων ναυαγίων ἐμπέπλησται, θάλασσα δὲ αὕτη μεγάλη καὶ εὐρύχωρος ληστρίσι πλέον ναυσὶν ἢ φορτίσιν ἐστένωται, αἱ πλείους δὲ ἤπειροι, τοῦ καθαροῦ Χριστιανῶν ἠρημωμένοι σπέρματος, ἀσεβῶν χῶρός ἐστι.* Είναι βέβαιο ότι η γενικότερη αποσταθεροποίηση της δημογραφικής εικόνας των Αθηνών επηρέασε άμεσα το εμπόριο. Για την εμπορική όψη του λιμανιού του Πειραιά βλ. Χ. Μπαλογλου – Ν. Νικολουδης, Το λιμάνι του Πειραιά κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, *Βυζαντιακά* 21 (2001), 379-380 (στο εξής: Μπαλογλου – Νικολουδης, Πειραιάς). Για τη θέση των εργαστηρίων και των εμπορικών δρόμων βλ. Καζανακη-Λαππα, Μεσαιωνική Αθήνα, 393-394· Χ. Μπουρας, Απόψεις των βυζαντινών πόλεων από τον 8ο έως τον 15ο αιώνα, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β΄, γεν. εποπτεία. Α. Ε. Λαϊου, Αθήνα 2006, 215-216 (στο εξής: Μπουρας, Απόψεις).

30. Κατήχηση 5, MXB1011a.25-MXB1012a.1: *Ἀλλ' ἐπείπερ ὑμεῖς ὁ παρὼν σύλλογος ἄλλος ἐξ ἄλλων ἐπιτηδευμάτων τὰς ἀφορμὰς ἔχετε, καὶ ὁ μέν τις περὶ γῆν φιλοπονεῖ, ὁ δὲ διὰ τεχνυδρίου τινὸς τὴν ἐφήμερον τροφὴν πορίζεται, καὶ ταύτην γλίσχρην οἱ πλείους καὶ αὐχμηρὰν καὶ μετὰ θερμῶν μεμαγμένην ἱδρώτων* (...).

31. Ο Μιχαήλ απευθύνεται στον πρώην πατριάρχη Θεοδόσιο στην Τερέβινθο για την αποστολή γεωργικού βιβλίου, καθώς και στον επίσκοπο Γαρδικίου και Περιστεράς, Επιφάνιο, αιτούμενος τη συμβολή των άριστων αμαξοποιών της περιοχής, καθώς και αρωγή σε γεωπονικά εργαλεία και εγχειρίδια (Επιστολή 22, 31.15-19 και 43, 58.8-13). Μάλιστα, ελλείψει τεχνικών ειδικοτήτων, ο γηραιός μητροπολίτης αναγκάζεται να ασχοληθεί προσωπικά και να επιδοθεί σε χειρωνακτικές εργασίες υποτιμητικές, όπως θεωρούνταν, για τους μορφωμένους άνδρες (πρβλ. Επιστολή 30, 41.18-22). Για τη θέση και την εμπορική σημασία της επισκοπής βλ. Α. Π. Αβραμεα, *Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν*, Αθήνα 1974, 162-163· R. J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*, Amsterdam 1984, 187.

32. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 12, MXB2035.11.

πευκεδενή, τον ρητινίτη οίνο, δημοφιλές παράγωγο της αττικής γης, που δεν του άρεσε καθόλου, λόγω της συνήθειας να αλλοιώνεται με μεγάλη ποσότητα ρητίνης, δημιουργώντας ένα μείγμα που του προκαλούσε *ἀηδίαν*[33]. Βέβαια, είναι μάλλον απίθανο να υπήρξαν θεαματικά αποτελέσματα στον αγροτικό τομέα, λόγω της πειρατείας, των επιδρομών του Σγουρού και τελικά της έλευσης των Λατίνων.

Είναι γεγονός ότι το φυσικό περιβάλλον της περιοχής δεν ευνόησε τη γεωργική ανάπτυξη της πόλης, όπως επισημαίνει ο Μιχαήλ. Το *πετρῶδες τῆς ἀρούρης*, τα περιορισμένα ύδατα και ο ταλαίπωρος αγρότης που πασχίζει μάταια να δαμάσει την τραχιά γη είναι θέματα που θίγει επανειλημμένα στις *Κατηχήσεις*[34]. Αντιστοίχως και στις *Επιστολές*, ο Χωνιάτης,

33. Κατά τη δύσκολη περίοδο 1183-1185, ο Χωνιάτης γράφει στον Ευθύμιο Μαλάκη ότι ούτε ο *πικρός, ἐχεπευκὴς* οίνος των Αθηνών δεν μπορεί να τον απαλλάξει από τη βαρυθυμία (Επιστολή 19, 23.14-19). Την *θανατώδεα γεῦσιν* του οίνου αυτού σχολιάζει στο ποίημά του *Θεανὼ* (Λαμπρος, *Ἀκομινάτος* Β΄, 378. 92).

34. Κατήχηση 12, MXB2029-MXB2030, σποράδην: (...) (η Αττική) *εὔσταχυς νομίζεταί τις καὶ παμφόρος, καὶ παρὰ τοῦτο ἀκριβεστέροις καταμετρεῖται ταῖς πήχεσιν,* και MXB2036.1-8: (απευθυνόμενος στους κάθε λογής αδικούντες): *θαυμαστὸν οὖν ὅπως μὴ καὶ τὸν ὑπὲρ κεφαλῆς ἡμῶν χαλκοῦν ὡς τὰ πολλὰ οὐρανὸν μετρεῖτε σπιθαμῇ καὶ εἰς ὀμβροφόρον καινοτομεῖτε, ὦ πάντα τολμῶντες ὑμεῖς καὶ ῥᾳδίως πονηρίαν γράφοντες καὶ γῆν μὴ μόνον μετροῦντες δρακί, ἀλλὰ καὶ τὴν σιδηρᾶν τιθέμενοι μαλακὴν καὶ πίειραν ἄρουραν, τὴν δ' ἄνυδρον εἰς πολυχεύμονα, καινουργοῦντες, τῷ γραφικῷ καλάμῳ, ὡς τῇ ῥάβδῳ Μωσῆς τὴν ἀκρότομον.* Κατήχηση 16, MXB2177.7-16: *Ὦ κενόσπουδε σὺ τοῦ λόγου σπορεῦ, ὦ τῶν ξυγεώργων πολυτλημονέστατε, τί τοῦτο καινὸν ἀτύχημα πάσχεις; Ἆρα ἐς μεγακήτεα πόντον ῥιπτεῖς καὶ καθ' ἠλιβάτων πετρῶν, καὶ παρὰ τοῦτο κλάων μὲν ἀεὶ βάλλεις σπέρματα, οὔ ποτε δὲ χαίρων αἴρεις δράγματα. Πότε δὲ καὶ θήσεις θαλύσια; Πότερον σὺ μόνος τῆς ἀκαρπίας αἴτιος; μὴ νεῶν νεώματα καὶ προομαλίζων τὴν ἄρουραν, ἀλλὰ σπείρων ἐπ' ἀκανθῶν, εἴτε φειδομένως καὶ οὐκ ἐπ' εὐλογίαις παρὰ τὰ προφητικά τε καὶ ἀποστολικὰ παραγγέλματα, ἢ καὶ τὸ ὑλοχαρὲς καὶ πετρῶδες τῆς ἀρούρης τῇ εὐετηρίᾳ προσίσταται, ἢ καὶ σπερμολόγα πτηνὰ πρὶν ἢ ταῖς αὔλαξιν ἐντεθάφθαι τὰ σπέρματα διαρπάζουσι;* Βλ. και Κατήχηση 5, MXB1012a.4-15 (βλ. υπ. 38)· Κατήχηση 8, MXB1105a.19-23 (βλ. υπ. 37)· Κατήχηση 12, MXB2029.4-15. Η εικόνα ως προς το πετρώδες της Αττικής γης έχει διαμορφωθεί από την αρχαιότητα. Ο Πλάτων αναφέρει χαρακτηριστικά ότι τα βουνά της Αττικής προβάλλουν μέσα από τη γη *οἷον νοσήσαντος σώματος ὀστᾶ, περιερρυηκυίας τῆς γῆς ὅση πίειρα καὶ μαλακῆ, τοῦ λεπτοῦ σώματος τῆς χώρας μόνου λειφθέντος* [Πλάτων, *Κριτίας* 111 b 5-6, έκδ. J. Burnet, Oxford 1902 (ανατύπ. Oxford 1968)]. Η πόλη απλώνεται στη βάση του ασβεστολιθικού βράχου της Ακρόπολης. Η όψη από τον Παρθενώνα, δίνει στον θεατή την εικόνα του λεκανοπεδίου της Αττικής τριγυρισμένου από βουνά και άλλους μικρούς λόφους: ο Υμηττός, το Αιγάλεω, η Πεντέλη,

με αφορμή το άνυδρο και βραχώδες έδαφος των Αθηνών, αναφέρει στον Ευθύμιο Μαλάκη: *πάλαι μὲν πέτρα τις ἦν Ἀθήνησιν ἐν παροιμίαις ᾀδομένη αγέλαστος, νῦν δὲ πᾶσα ἡ Ἀττικὴ πέτρα λέγοιτ' ἂν οὐκ ἀκόμψως ὡς ἄνικμος καὶ παρὰ τοῦτο ἀγέλαστος*[35]. Σε αυτά θα μπορούσε να προστεθεί μία φυσική καταστροφή: η ανομβρία με ακόλουθη ξηρασία που έπληξε την πόλη γύρω στο 1185, όπως υποστηρίζει ο Σπ. Λάμπρος στη διατριβή του για την πόλη των Αθηνών, βασιζόμενος σε δύο επιστολές που αντάλλαξαν ο μητροπολίτης με τον επίσκοπο Νέων Πατρών Ευθύμιο Μαλάκη[36]. Όμως, προσεκτικότερη μελέτη ανάλογων αναφορών από τις

ο Κορυδαλλός, ο Λυκαβηττός κ.ά. Μάλιστα, μελετώντας τα τοπωνύμια της περιοχής, αν και πολλά μεταγενέστερα της εποχής που εξετάζουμε, διαπιστώνεται ότι το ανομοιογενές έδαφος των Αθηνών, πετρώδες, πηλώδες ή βραχώδες κατά περιοχή, υπήρξε αφορμή για την επικράτηση πολλών τοπωνυμίων δηλωτικών του εδάφους της. Βλ. ενδεικτικά Κ. Μπιρης, *Αἱ τοπωνυμίαι τῆς πόλεως καὶ τῶν περιχώρων τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθῆναι 1971 (Αθήνα 2005), σποράδην.

35. Επιστολή 20, 24.31-33· 132, 218.59.

36. Λαμπρος, *Ἀθῆναι*, 51 κ.ε. Επιστολή 20, 24.17-38: *Ἐπέλιπον τοὺς παραδείσους οἱ ποταμοί, τὰς λαχανείας αἱ κρῆναι, τὴν Καλλιρρόην τὸ ῥεῖθρον, οἱ μελισσῶνες τὸν Ὑμηττόν, αἱ πόαι τὰ ποίμνια. Χαλκοῦς γὰρ ὁ καθ' ἡμᾶς οὗτος οὐρανός, ἡ δὲ γῆ σιδηρᾶ, ταῦτα δὴ τὰ θεόθεν τῶν ἁμαρτωλῶν ἐπιτίμια, καὶ ὡς ὑπὸ τὴν διακεκαυμένην ζώνην τὰς οἰκήσεις ποιούμενοι ἄνομβροι παράπαν ἐσμὲν καί, ὡς εἴποι ἄν τις, ἀλίβαντες. Ὅθεν οὐδὲ ἡ ποτὲ χρυσῆ ζώνη ἔτι χρυσῆ καὶ τοὺς Ἀθηναίους εὐφροσύνη περιζωννύουσα, ἅτε μηδεμιᾶς εὐμοιροῦσα χλωρότητος, ἀλλ' αὖος γεγονυῖα καὶ σφίγγουσα λύπη τοὺς ταλαιπώρους ὡς οὐδ' ὁτιοῦν ἀπολείβουσα ὑγρὸν ἔλαιον·* Ευθυμιος Μαλακης, *Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης), Τὰ σωζόμενα*, τ. 1, έκδ. Κ. Μπονης, Αθήνα 1937, 39-40.12-21 και σποράδην (στο εξής Μαλακης): *Κἂν γοῦν ὑδάτων οἱ κρουνοὶ τὴν Ἀθηναίων πόλιν ἐπέλιπον, κἂν ποταμοὶ καὶ πίδακες ἀπεψύγησαν, ἀλλὰ τὰ τῆς σῆς σοφίας ῥεῖθρα περιλιμνάζουσιν αὐτὴν καὶ κατάρδουσιν. αὖα τοῖς παραδείσοις καὶ ἄκαρπα τὰ φυτά, ἀλλ' οἱ τῆς σοφίας λειμῶνες ὡς εὐανθεῖς καὶ πολύκαρποι. ἄνευ μελισσῶνος ὁ Ὑμηττός, ἀλλ' ὑπερβλύζει τὸ τοῦ λόγου μέλι τοῖς Ἀθηναίοις καὶ τὸν ὄντως γλυκασμὸν ἀποσταλάσσει τὰ ὄρη καὶ οἱ βουνοὶ τὴν ἀληθεύουσαν ἀγαλλίασιν. ἠχρείωται ἡ χρυσέα ζώνη τῷ καιρῷ τυραννηθεῖσα καὶ τὸ τοῦ χρυσοῦ κάλλος ὀλέσασα, ἀλλὰ κοσμεῖ τὴν πόλιν τὸ χρυσίζον ἄνθος τῶν ἀρετῶν, ὅσαι λαμπρῶς τὸν ἀρχιποίμενα περιστέφουσι καὶ τὴν ἐκ Θεοῦ περιζωννύουσι δύναμιν.* Στις αναφορές αυτές είναι πιθανό να αντικατοπτρίζονται προσωπικές ή αλληγορικές απόψεις για το γεγονός, που αποτελούν τμήμα παραμυθητικής προσπάθειας, ακολουθώντας τις επιστολογραφικές τάσεις της εποχής. Άλλωστε, είναι περίεργο ότι ο Μαλάκης αρκείται μόνο σε αναφορές για την Αττική, εφόσον μια τέτοιας έκτασης ξηρασία θα γινόταν έντονα αισθητή στην Υπάτη. Για την τάση «του συγγραφέα να μεταφέρεται στην κατάσταση του παραλήπτη», βλ. αναλυτικά: Η. Hunger, *Die hoch-*

Κατηχήσεις οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για αλληγορικές εκφράσεις και στα δύο έργα. Οι αναφορές των Κατηχήσεων 8 και 18, αλλά και πλήθος άλλων σχετικών σημείων στα κείμενα, καταδεικνύουν ότι ο Χωνιάτης, ορμώμενος συχνά από βιβλικά χωρία και περιστατικά, επιλέγει να παραλληλίσει την κατάσταση των Αθηνών και την έλλειψη βοήθειας με την ανομβρία, ως θεομηνία, λόγω της ανθρώπινης πλεονεξίας και διαπλοκής[37].

Σε σχέση με την αλιεία, το σχόλιο στην Κατήχηση 5 ότι οι κάτοικοι δεν τρέφονται με ψάρια, ενισχύει την εύλογη σκέψη ότι η διατήρηση εκτενούς αλιευτικής δραστηριότητας επηρεάσθηκε αρνητικά[38], κυρίως

sprachliche profane Literatur der Byzantiner, τ. 1, München 1978, 214 κ.ε. Για το θέμα της ξηρασίας βλ. υπ. 37.

37. Ο Χωνιάτης δανείζεται χωρίο του προφήτη Ιερεμία για να συνδέσει τις αναφορές του για την κατάσταση των Αθηνών: *Χαλκοῦς γὰρ ὁ καθ' ἡμᾶς οὗτος οὐρανός, ἡ δὲ γῆ σιδηρᾶ* (...) (Δευτερονόμιον, 28.23· πρβλ. Κολοβου, *Χωνιάτης*, 233). Πρόκειται για συνηθισμένο στον Χωνιάτη ρητορικό σχήμα που δεν υποδηλώνει στην πραγματικότητα φυσική καταστροφή. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 8, MXB1133a.15-MXB1135.5-6, 9-17: (...) *τὴν τῶν καθ' ἡμᾶς πραγμάτων ἀγχίστροφον μεταβολήν, οὕτω τεταγμένων ἐπὶ παιδαγωγίᾳ ἡμετέρᾳ παρὰ θεοῦ* (...). *Ἵνα γὰρ μὴ πάσας ἀπαριθμῶμαι, οὐ ποίμνια ὠλιγώθησαν, οὐ βόες ἐπὶ φάτναις ἐξέλιπον; Οὐ χαλκοῦς ὁ ὑπὲρ κεφαλῆς οὐρανὸς γέγονεν; οὐ σιδηρᾶ ἡ γῆ παρὰ τοῦτο; Ποῦ τὰ καταβληθέντα πέρυσι σπέρματα; Τίνα ἐδρεψάμεθα δράγματα; Τίς γεωργὸς δρεπάνης ἥψατο ἢ ποῖον ὄγμον θεριστὴς ἤλασεν ἢ τίνα θημωνίαν ἀμαλοδέτης ἤγειρεν; Ἐντεῦθεν ᾐσχύνθησαν ἅλωνες καὶ σιτῶνες ἀραχνίων ἐμπίπλανται, κονιορτοῦ δὲ πλήρεις αἱ ἀποθῆκαι καὶ τὰ ταμιεῖα κενὰ καὶ αὐχμοῦ πολλοῦ γέμοντα, λιμοῦ δὲ κατορχεῖται παντὸς καὶ τὸ τῆς σιτοδείας κακὸν τὴν χώραν ἡμῶν διαβόσκεται.* Πρβλ. Κατήχηση 18, MXB2243.14-MXB2244.17· MXB2273.7-15, όπου ο Χωνιάτης αναφέρεται σε *πάνδημον* και *χρόνιον νόσον* και *θεομηνίαν*: *ἐξηράνθη οἶνος, ὠλιγώθη ἔλαιον, ἐξηράνθησαν οἱ γεωργοί, ἀπόλωλε τρυγητὸς ἐξ ἀγροῦ*, αναφορά την οποία εξέλαβε ο Δυοβουνιωτης (Ἀνέκδοτοι κατηχήσεις, 417) ως ενδεικτική ασθενειών και θανάτων εξαιτίας του λιμού. Πρόκειται για αλληγορικές εκφράσεις, πρβλ. Κατήχηση 16, MXB2187.16-18: *Τῶν δὲ ποικίλων νόσων καὶ τῶν θανάτων, ὦ γενναῖοι, τῆς δὲ γλισχρότητος τῶν καρπῶν, αὐχμοῖς, ἐρυσίβαις, ἀνεμοφθορίαις διαλωβωμένων, τίνα δήπου καὶ αἰτιασόμεθα;* Ανάλογες αναφορές για «ξηρασία» βλ. Κατήχηση 12, MXB2036.1-8 (βλ. υπ. 34)· Επιστολή 20, 24.17-38 (βλ. υπ. 36)· Επιστολή 27, 36.29-30. Για τα ρητορικά σχήματα του Χωνιάτη βλ. Κολοβου, *Χωνιάτης*, 220-221.

38. Κατήχηση 5, MXB1012a.4-15: (...) *ἄνθρωποι πένητες καὶ τοῖς πόνοις τῶν χειρῶν ἀποτρεφόμενοι, ἔχοντες περὶ τέχνας ἢ τῇ γῇ ἐπικύπτοντες καὶ πολλοῖς οὕτως ἱδρῶσι ῥαινόμενοι μόγις τῶν ἐφημέρων εὐποροῦμεν ἀλφίτων, τρυφῆς δὲ ὄνομα μόνον ἀκούομεν, ταύτην δὲ τίς ἐστιν οὐκ ἴσμεν, ὡς μάζῃ ἐνευπαθοῦντες τὰ πολλὰ, καὶ ταύτῃ κριθίνῃ, κρέως δὲ ἢ ὄψου ἰχθυροῦ οὐδὲ διὰ πολλῶν ἑξῆς περιόδων προσαπτόμεθα, λαχάνοις δὲ ἀγρίοις*

εξαιτίας της πειρατείας. Δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες σχετικά με το θέμα. Ο Χωνιάτης στις *Επιστολές* αρκείται στην αυτονόητη πληροφορία ότι η αλιεία, λόγω της φυσικής θέσης της Αττικής, υπήρξε κύρια ενασχόληση των κατοίκων[39]. Άλλωστε, η περιοχή υπήρξε αξιόλογο κέντρο παραγωγής πορφύρας, ενώ το επάγγελμα του *κογχυλαρίου* πρέπει να γνώρισε σημαντική άνθηση, αν κρίνουμε από την ομώνυμη συνοικία στα νότια της Ακρόπολης[40].

Οι *Κατηχήσεις* έρχονται να συμπληρώσουν τα δεδομένα των πηγών στο θέμα της κτηνοτροφίας. Αν και παρέχονται μόνο γενικά στοιχεία, σχηματίζεται η εντύπωση της, αν όχι μεγάλης, τουλάχιστον σημαντικής παραγωγής, ενώ τονίζεται η μεταβολή της κατάστασης. Εδώ γίνονται αναφορές σε *βόες*, *βουκόλια* και *ποίμνια προβάτων*, που έχουν εκλείψει, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να μην τρέφονται με κρέας[41]. Συναφή αναφορά στην κτηνοτροφική δυνατότητα της περιοχής δίνει το *Ὑπομνηστικὸν* προς τον Αλέξιο Γ΄ Άγγελο, όπου αναφέρονται *θρεμμάτων ὅλα ποίμνια καὶ ὀρνίθων ὅλας ἀγέλας*, που πλήττονται από τη ληστρική οικονομική πολιτική[42], αλλά και στο *Πρακτικόν*, όπου, εκτός από πολλούς ακτήμονες, μαρτυρούνται *βοϊδάτοι*, *ζευγαράτοι*, αλλά όχι και μεγάλοι κτηνοτρόφοι[43]. Στις *Επιστολές* ο Χωνιάτης δεν αναφέρεται ιδιαίτερα στο θέμα,

---

ἢ ἔτνει ἢ τυρῷ τὴν τράπεζαν ἐνίοτε ἱλαρύνοντες ἐς ἄκραν τρυφὴν δοκοῦμεν ἐκφέρεσθαι, οἴνου τε ἐκτροπίου καὶ ὑδαροῦ σπανίως ὅσα καὶ ἀνθοσμίου ὀσφραινόμεθα, ὡς εἶναι τὴν διὰ βίου ὑμῶν δίαιταν πολλῶν τῆς τῶν εὐπορωτέρων ἐγκρατείας στυγνοτέραν καὶ σκληροτέραν.

39. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 19, MXB2312.14-15: (...) *θάλασσα μεγάλη καὶ εὐρύχωρος* (...) (βλ. υπ. 29). Πρβλ. Επιστολή 9, 14.15-19· Λάμπρος, *Ἀκομινάτος* Β΄, 554, όπου αναφέρεται στη μονή Καισαριανής και του Κυνηγού των Φιλοσόφων, που ανέπτυξαν αλιευτική δράση στις θάλασσες της Αττικής. Το γεωφυσικό ανάγλυφο της παραλιακής ζώνης της Αττικής είναι κατάλληλο για αλιεία και τα ψάρια, αναπόσπαστο τμήμα της μεσαιωνικής διατροφής, θα ήταν ιδιαιτέρως προσιτά σε περιοχές κοντά στα λιμάνια, όπως και κατά την αρχαιότητα. Βλ. A. Dalby, *Σειρήνεια Δείπνα*, μετ. Ε. Πατρικιου, Ηράκλειο 2001, 122, 203, 215.

40. *Πρακτικόν*, 27-28, 35. Πρβλ. Καζανακη-Λαππα, Μεσαιωνική Αθήνα, 392, υπ. 27. Για την αλιεία των κοχυλιών βλ. Επιστολή 135, 222.9-12· Μπουρας, Απόψεις, 216· Λαμπρος, *Ἀκομινάτος* Β΄, 635.

41. Κατήχηση 8, MXB1136a16-18, MXB1135.10 (βλ. υπ. 37)· Κατήχηση 5, MXB1012a.9-10 (βλ. υπ. 38).

42. Λαμπρος, *Ἀκομινάτος* Α΄, 309.5-10.

43. *Πρακτικόν*, 17, 39-40.

παρά μόνο αρκείται στο σχόλιο ότι η Αττική δεν υπήρξε *ζωοτρόφος* στο επίπεδο ενδεχομένως της γειτονικής Θήβας[44]. Πάντως η κτηνοτροφική δυνατότητα της περιοχής θεωρείται δεδομένη, άποψη που ενισχύεται από τη μαρτυρία του Νικήτα Χωνιάτη ότι ο Σγουρός άρπαξε πολλά ζώα κατά τη λεηλασία της περιοχής[45].

Πέρα από αυτά, η δυσχερής οικονομική κατάσταση του πληθυσμού την εποχή της αρχιερατείας του Χωνιάτη ήταν γεγονός, που οδήγησε σε κατώτερης ποιότητας διατροφή και λιμό. Ο μητροπολίτης στις *Κατηχήσεις* διεκτραγωδεί την κατάσταση του πληθυσμού, τονίζοντας ότι οι λαϊκές μάζες καταναλώνουν λιγοστό κριθάρι, τροφή δεύτερης διαλογής, και σπάνια *ἱλαρύνει τὴν τράπεζαν* ένας πολτός βρασμένων οσπρίων, λίγο τυρί ή άγρια λάχανα[46]. Είναι φανερό ότι ο Χωνιάτης περιγράφει ένα πρόβλημα διαβίωσης του πληθυσμού που είχε επίδραση στη δημογραφική κατάσταση. Η πολυετής φορολογική καταπίεση, οι αυθαιρεσίες των κρατικών λειτουργών, ίσως και γαιοκτημόνων[47], αλλά και η πειρατεία, απείλησαν την πόλη με λιμό. Ο λαός επιβαρύνθηκε τόσο, ώστε πάσχιζε να επιβιώσει, με συνέπεια πολλοί να εξαναγκασθούν να μετοικήσουν ή να καταφύγουν στα βουνά. Η εικόνα των πενήτων που περιφέρονταν

44. Επιστολή 60, 82.11. Ο Χωνιάτης, παραπονούμενος το 1198/9 στον Μιχαήλ Στρυφνό, σχολιάζει έμμεσα την οικονομική δυνατότητα της πόλης προφανώς σε σχέση με τη γειτονική Θήβα. Αλλωστε, την ίδια περίοδο παρουσιάζει συγκριτικά τις δύο πόλεις και αλλού, για να επιτύχει καλύτερους φορολογικούς διακανονισμούς. Βλ. ενδεικτικά Επιστολή 65, 52-57. Πβλ. Κολοβου, Χωνιάτης, 139-140.

45. Νικήτας Χωνιάτης, 608, 40-43.

46. Κατήχηση 5, MXB1012a.4-15 (βλ. υπ. 38)· Κατήχηση 15, MXB2146.5-9· Κατήχηση 16, MXB2187.16-18 (βλ. υπ. 37).

47. Πέρα από τους κάθε λογής κρατικούς υπαλλήλους και τη φορολογική πολιτική, η οικονομική αποδυνάμωση της περιφέρειας την εποχή που εξετάζουμε οφειλόταν στην απόδοση του μεγαλύτερου μέρους των προϊόντων στην πρωτεύουσα. Ο Χωνιάτης επισημαίνει και καταδικάζει την πρακτική αυτή, που ερημώνει τις πόλεις και έχει επιπτώσεις στην κοινωνική ζωή. Επίσης, η απουσία κρατικού ελέγχου των επαρχιών είχε οδηγήσει σε φορολογικές αυθαιρεσίες (βλ. ενδεικτικά Επιστολή 50, 69.52-70.68· πρβλ. Λαμπρος, *Ἀκομινάτος* Α΄, 309.5-10). Σε αυτά, θα μπορούσε να προστεθεί η δράση των τοπικών γαιοκτημόνων, που υπήρξε ενδεχομένως καταλυτική για την οικονομική αποσταθεροποίηση της περιοχής, αν και δεν γίνεται εκτενής λόγος στο έργο του Χωνιάτη. Για όσους λυμαίνονταν οικονομικά την περιοχή βλ. Κατήχηση 12, MXB2033.12-14· Επιστολή 14, 19.27-31· 64, 87.25-29. Για την ύπαρξη εύπορων οικογενειών στην περιοχή βλ. υπ. 56. Για την τοπική διοίκηση βλ. Herrin, Provincial government, 270-276, 282-284.

αναζητώντας λιγοστό κριθάρι, *γύναια καὶ παιδάρια παρὰ μίαν ἢ καὶ δευτέραν ἡμέραν ἐσθίειν φιλοτιμούμενα*, άνθρωποι που έμοιαζαν σαν *ταριχευμένοι* από την αδυναμία, αναπαριστά εξαθλιωμένους πληθυσμούς αγνώστου μεγέθους, που συγκεντρώθηκαν από την κοντινή ύπαιθρο στο *Κάστρον* των Αθηνών με την ελπίδα της επιβίωσης[48].

Η οικονομική κρίση, όμως, ενισχύει την παραβατική συμπεριφορά. Ο Χωνιάτης παρουσιάζει τέτοια φαινόμενα στις *Κατηχήσεις*, τα οποία θεωρεί ότι δεν απαντούν ούτε στα πλέον *θηριώδη τῶν αὐτονόμων ἐθνῶν*[49]. Κάποιοι εκμεταλλεύονται την ευκαιρία για να αρπάξουν την περιουσία όσων έφυγαν ή να κλέψουν ζώα, ενώ άλλοι εποφθαλμιούν την οικία του γείτονα, και ευκαιρίας δοθείσης καταπατούν το οικόπεδό του. Πρόκειται βεβαίως για τους επιτήδειους όλων των εποχών, που δρούσαν σε βάρος των υπολοίπων στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν ή και εξαιτίας *τῆς πλεονεξίας* τους[50]. Ανάλογα περιστατικά προφανώς υπήρξαν καθημερινό κοινωνικό φαινόμενο και είναι λογικό να στηλιτεύεται αυτή η συμπεριφορά στο πλαίσιο των κατηχήσεων[51]. Για την εποχή που εξετάζουμε, όμως, τέτοιες επισημάνσεις φωτίζουν την κατάσταση του πληθυσμού στην πόλη, όπου φαίνεται ότι η πιθανότητα επιστροφής όσων έφυγαν θα ήταν αντιστρόφως ανάλογη της δυνατότητας επανάκτησης εγκαταλελειμμένων χώρων και επανεκμετάλλευσης των αγροτόπων τους.

Ο Χωνιάτης στις *Κατηχήσεις* δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο φαινόμενο της εγκατάλειψης και της συνακόλουθης καταπάτησης αγροτικών εκτάσεων και οικιών[52], αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στα υπόλοιπα έργα του.

48. Κατήχηση 9, MXB1165.17-MXB166.1· Επιστολή 27, 37.50-55.

49. Κατήχηση 14, MXB2100.1-15. Πρβλ. Κατήχηση 13, MXB2067.3-MXB2069.6: (...) *ἅπερ Σκύθαι μὲν ὡς φυσικά τινα πάτρια τιμῶντες αὐτοματίζουσιν, ἡμεῖς δέ, καὶ παρὰ τῶν εὐαγγελικῶν θεσπισμάτων νομοθετούμενοι, ἀπεστράμμεθα* (...) *καὶ τοσοῦτον τῶν βαρβαρικωτέρων ἐθνῶν ἀγριώτεροι ἐλεγχόμεθα* (...).

50. Κατήχηση 12, MXB2037.3-6. Αλλού νουθετεί ως προς την επιδίωξη της ύλης και αναφέρεται πάλι στην πλεονεξία: Κατήχηση 5, MXB1027a.13-MXB1028a.25· Κατήχηση 8, MXB1133a.15-MXB1134a.7.

51. Κατήχηση 14, MXB2098.11-17.

52. Κατήχηση 12, MXB2028.10-17: *Ἡμεῖς δέ, ἀλλ' ἀδικώτατοι γείτονες ὄντες, ὅλους ἀγροὺς τῶν προσχώρων ἀποτέμνομεν, καὶ δυστήνων παῖδες εἰσιν οἷς ἂν προσέρποντες ἀγρογείτονες γενώμεθα. Οὐ φέροντες γὰρ τὴν συμφορὰν τοῦ γειτνιασμοῦ, ὡς ἀπὸ πυρὸς ἢ ὄφεως μεταναστεύοντες οἴχονται* (βλ. και MXB2026.5-13)· Κατήχηση 13, MXB2077.12-13: (...) *ὁ πονηρὸς γείτων ἀπὸ τοῦ συνάπτειν οἰκίαν πρὸς οἰκίαν καὶ ἀγρὸν πρὸς ἀγρὸν καὶ τοῦ εἰς κτῆμα ὀρφανικὸν εἰσέρχεσθαι* (...). Κατήχηση 5, MXB1028a.7-9.

Σε κάποιες περιπτώσεις, οι οικίες κατασκάπτονταν και χρησίμευαν ως καλλιεργήσιμη γη, όπως αναφέρει στο *Προσφώνημά* του προς στον *πραίτωρα* Δημήτριο Δριμύ[53], αναφορά συγκυριακή, στο πλαίσιο της παρουσίασης της εικόνας της πόλης, και συνεπώς ελάχιστα διαφωτιστική για το ζήτημα[54]. Το πλήθος ανάλογων σχολίων στις *Κατηχήσεις* αποκαλύπτει ότι ο μητροπολίτης ενδιαφέρεται περισσότερο να παραμείνουν άθικτες οι οικίες και γενικά η περιουσία όσων έφυγαν, παρά να χρησιμοποιηθούν ως αγροτική ζώνη από τους εναπομείναντες.

Κατά μία άποψη, με τις συχνές αναφορές του στην πλεονεξία ορισμένων υπαινίσσεται την ύπαρξη ευκατάστατων ανάμεσα στους πολίτες. Οι *Κατηχήσεις* δεν παρέχουν ιδιαίτερα στοιχεία πέρα από γενικόλογες πληροφορίες, που, αν δεν υπονοούν καταπάτηση γης προς όφελος της μεγάλης ιδιοκτησίας, τουλάχιστον υποδηλώνουν την οικονομική κατάσταση των κατοίκων κατά το παρελθόν. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Μιχαήλ, οι Αθηναίοι έχασαν τις περιουσίες τους, *πάντες* έγιναν *ξένοι καὶ παρεπίδημοι καὶ οὐδὲ μέχρι βήματος ἑνὸς δεσποτοῦντες γῆς*, ενώ την ίδια στιγμή άλλοι *κληρονομίαν κρατίστην νομίζουσιν τὰ κτησείδια,* ενώ σε κάποιες περιπτώσεις, οι ιδιοκτήτες κατέστρεφαν οι ίδιοι τις καλλιέργειές τους[55], προφανώς για να αποφύγουν τον φόρο, ίσως και από αγανάκτηση ή εκδικητικότητα απέναντι στους νέους ιδιοκτήτες.

Πάντως, η σύγχρονη έρευνα συμφωνεί γενικά στην ύπαρξη ενός ανώτερου κοινωνικού στρώματος στην Αθήνα κατά τα τέλη του 12ου αιώνα. Οι πλουσιότεροι κάτοικοι ζούσαν βεβαίως στο *Κάστρον*, στην Ακρόπολη[56], και ίσως διασκέδαζαν στην περιοχή που ονομάζεται *Τζυγκα-*

53. Για τον Δριμύ βλ. Κολοβου, *Χωνιάτης*, 145, υπ. 420.

54. Λαμπρος, *Ἀκομινάτος* Α΄, 159.24. Εδώ γίνεται αναφορά σε οικίες *κατεσκαμμένας καὶ γεωργουμένας*. Με βάση τη σύγχρονη έρευνα η ύπαρξη καλλιεργήσιμων εδαφών μέσα στα τείχη της πόλης εκλαμβανόταν γενικά ως δείγμα παρακμής. Βλ. Μπουρας, Απόψεις, 221.

55. Κατήχηση 12, MXB2033.12-14, MXB2034.7 (βλ. υπ. 27)· Κατήχηση 8, MXB1133a.19-MXB1134a.19: (...) *Χθὲς ἐδόκει σὸς ἀγρός, σήμερον ἄλλου νομίζεται. ἑτέρου δ' εἰς αὔριον ἔσεται* (...) *πάροικοί ἐσμεν καὶ παρεπίδημοι* (...). *Τί γοῦν ἄλλοις πονοῦμεν καὶ κτησειδίων περιεχόμεθα ὧν οὐκ ἔσθ' ὅπως οὐκ ἐκπεσούμεθα ὡς οὐκ ὄντες ἰδιοκτήτορες;* (...) *Τὸ δὲ σχετλιώτερον, οὐ καρπὸς οὗτος μόνον ἐρρύη ἀθρόον, ἀλλ' ἤδη καὶ αὐτὰ φροῦδα τὰ δένδρα, τῆς τῶν κατεχόντων χειρὸς ἀποσπώμενα.*

56. Για το θέμα της ύπαρξης ευπόρων στην Αθήνα βλ. Αγγ. Παπαγεωργιου, Το *Υπομνηστικόν* του Μιχαήλ Χωνιάτη και οι Καστρηνοί, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 18 (2008),

νιτζήριον[57]. Ακόμα και η πληροφορία στο *Πρακτικόν* για την ύπαρξη *βοϊδάτων* υπονοεί ευκατάστατους αγρότες, ικανούς να αντεπεξέλθουν στην αγορά και τη συντήρηση βοοειδών[58]. Οι *Επιστολές* παρέχουν μόνο μία ασαφή και συγκεχυμένη αναφορά σε *εὐπορωτέρους*, με την έννοια ότι είχαν κάτι να φάνε[59]. Μόνο στο *Προσφώνημα* στον Δημήτριο Δριμύ, ο Χωνιάτης αναφέρεται ξεκάθαρα στην *ὀλιγαρχία τῶν πλουτούντων* της πόλης των Αθηνών[60].

Κατά μία άποψη, η δράση των φορολόγων και των κάθε λογής κρατικών υπαλλήλων δεν θα ήταν τόσο γενικευμένη, εάν η οικονομική δυναμική της πόλης δεν το επέτρεπε ώς ένα βαθμό. Στα κείμενα δίνονται αξιόλογα στοιχεία για τον τρόπο δράσης των υπαλλήλων αυτών. Σύμφωνα με τις *Κατηχήσεις*, κάθε βλαστάρι ή ξερό και γερασμένο δένδρο, ακόμα και οι αγριελιές, καταγράφονται ως ακμαία και παραγωγικά. Νεόφυτοι αμπελώνες, αλλά και χέρσα χωράφια, αξιολογούνται ως φορολογήσιμες εκτάσεις. Ο Χωνιάτης διαμαρτύρεται ότι οι άνθρωποι αυτοί προσβάλλουν με τις μετρήσεις τους την επιστήμη της γεωμετρίας και ειρωνεύεται τον δόλο που εμφανώς επεδείκνυαν στον υπολογισμό του εμβαδού των χωραφιών και στην καταμέτρηση των εκτάσεων. Ο Χωνιάτης χα-

---

167-168· Kazhdan – Epstein, *Change*, 57-58· A. Harvey, *Economic expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge 1989, 228 (στο εξής: Harvey, *Economic expansion*). Stadtmüller, *Choniates*, 286 [17].

57. Η τοποθεσία αυτή βρίσκεται κοντά στην περιοχή *τῆς Ἐλάφου, ὑπὸ τὴν Ἐπάνω Πόρταν* και την γειτονιά *τῶν Κογχυλαρίων*. Βλ. *Πρακτικόν*, 26-27, 33-34· πρβλ. Kazanakh-Λαππα, Μεσαιωνική Αθήνα, 392· Μπουρας, Απόψεις, 228.

58. Harvey, *Economic expansion*, 150.

59. Επιστολή 8, 12.19-23. Σε άλλη περίπτωση (Επιστολή 14, 19.26-30) αναφέρεται στους *ἰσχυρωτέρους τῆς ἀγέλης*. Στην Κατήχηση 22 (MXB2449.5-9) νουθετεί ως προς τον πλούτο και την πενία, ενώ στην Κατήχηση 5, (MXB1012a.25-MXB1013a.2) ωθεί τους οικονομικά ασθενείς να μην αποφεύγουν τη συμμετοχή στη νηστεία και τη φιλανθρωπία με πρόφαση τη φτώχεια τους, αναφέροντας χαρακτηριστικά: *ἔστι δὲ ῥᾴδιον τοὺς προβαλλομένους τὰς ματαίας ταύτας σκήψεις ἐλέγξαι καὶ διδάξαι πολλῷ τῶν πλουτούντων εὐχερέστερον δυναμένους αὐτοὺς καὶ νηστεύειν καὶ προσεύχεσθαι καὶ φιλανθρωπεύεσθαι* (Για την πλεονεξία βλ. υπ. 50). Είναι ενδιαφέρουσες οι απόψεις του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης για τον πλούτο ως εγκόσμια αξία, αλλά και τη φιλανθρωπία και ελεημοσύνη: Γ. Μεριανος, *Οικονομικές ιδέες στο Βυζάντιο τον 12ο αιώνα. Οι περί οικονομίας απόψεις του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2008, 204-211 (στο εξής: Μεριανος, *Ευστάθιος*).

60. Λαμπρος, *Ἀκομινάτος* Α΄, 174. 30-31.

ρακτηρίζει τα *σχοινία,* με τα οποία μετρούσαν, *στυγερώτερα τῶν ἀπαγχονιζόντων καλωδίων* και τονίζει ότι είναι τόσο αδίστακτοι, που συχνά *δενδρομέτραι* και *χωρομέτραι* ερίζουν μεταξύ τους για το ευνοϊκότερο αποτέλεσμα[61].

Επίσης, η δράση δανειστών και τοκογλύφων στην πόλη φωτίζει έμμεσα την οικονομική πραγματικότητα των Αθηνών. Στις *Κατηχήσεις* διαφαίνεται αυτό που με σύγχρονους όρους θα ονομάζαμε «χρηματοπιστωτική δυνατότητα» των κατοίκων και ειδικότερα το φαινόμενο του δανεισμού με υπέρογκο τόκο, με τρόπο μάλιστα που δεν συμβαίνει σε κανένα άλλο έργο του Χωνιάτη. Πρόκειται για την πτυχή ενός προβλήματος που σχεδόν αποσιωπάται στις *Επιστολές*, όπου προφανώς προείχαν άλλες σημαντικότερες αναφορές, όπως η επισήμανση στους αρμοδίους στην πρωτεύουσα της επαχθούς φορολογικής πολιτικής, της κακοδιοίκησης και της πειρατείας. Στο πλαίσιο αυτό, το θέμα της τοκογλυφίας αναγκαστικά εξέλιπε, ίσως ως αυτονόητο ζήτημα, απότοκο σοβαρότερων προβλημάτων. Στις *Κατηχήσεις* κρίνεται άξιο πολλαπλών αναφορών, με σκοπό την ηθική διαπαιδαγώγηση και την επαναφορά των αδικούντων στον «ορθό δρόμο».

Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι ασθενέστερες μάζες υπέφεραν από την ανεξέλεγκτη δράση ενεχυροδανειστών και τοκογλύφων, σε συνδυασμό με τα ποικίλα φορολογικά βάρη και τις αυθαιρεσίες κρατικών λειτουργών, ίσως και γαιοκτημόνων. Ο Χωνιάτης καταδικάζει τον έντοκο δανεισμό[62].

---

61. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 12, MXB2030.1-16: *Μὴ γὰρ τὸ μακάριον τῆς γεωμετρίας ὄνομα ῥυπαινέσθω, βαναύσῳ ἐπιτιθέμενον πράγματι.* (...) (η Αττική) *εὔσταχυς νομίζεταί τις καὶ παμφόρος, καὶ παρὰ τοῦτο ἀκριβεστέροις καταμετρεῖται τοῖς πήχεσιν.* (...) *Τί δέ; Οὐ τὰ φυτὰ διαριθμεῖται πάντα; οὐ πτόρθος ἅπας, οὐ κότινος, οὐ γρυνός, οὐ γεράνδρυον, καὶ μᾶλλον ὅσα τῆς οὐκ οἶδ' ὅπως καλουμένης ταυτησὶ χρυσῆς ζώνης, ἣν ἄμεινον ἦν διακεκαυμένην ζώνην ἤ περ χρυσῆν ὀνομάζεσθαι* (...). Βλ. MXB2029.16-18· MXB2031.4-9· MXB2035.1-12· MXB2036.1-8 (βλ. υπ. 34).

62. Ο Χωνιάτης καταδικάζει τον έντοκο δανεισμό (Κατήχηση 11, MXB1276.7-14): *Εἰ δὲ καὶ τὸ ἐλεεῖν ἐπαχθές σοι, ἀλλὰ τὸ δανείζειν ἀνεκτοπίστως ἀνεπαχθὲς δοκείτω σοι· ἀπολαμβάνεις γὰρ ὃ δέδωκας δάνειον. Μὴ καπηλεύσῃς τῷ τόκῳ τοῦ δανείσματος τὴν χρηστότητα· μή, δανείζων καὶ φιλανθρωπίαν ἐμπορευόμενος, ἀποβάλῃς τὸ κέρδος διὰ τοῦ τόκου, κακὸν παρεμπόρευμα ἢ καὶ αὐτὸ τὸ κεφάλαιον ὑπὸ τοῦ οἰκείου τόκου ὡς τὰς ἐχίδνας φασί, διατρωγόμενον. Φυλαττέσθω σοὶ ἀδιάφθορος ἡ κίχρησις καὶ ἄτοκος.* Βλ. και Κατήχηση 6, MXB1070.23· Κατήχηση 12, MXB2026.15-17. Για τους τόκους βλ. Δ. Γκοφας, Οι τόκοι στο βυζαντινό δίκαιο, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Γ΄, γεν. εποπτεία Α. Ε. Λαΐου, Αθήνα 2006, 297 κ.ε. Για τις χρηματοπιστωτικές δραστηριότη-

Το πλήθος των σχολίων στις *Κατηχήσεις*, επιβεβαιώνει ώς ένα βαθμό ότι υπό συνθήκες οικονομικού μαρασμού, πειρατείας, ανικανότητας ελέγχου και απουσίας του κράτους, ο έντοκος δανεισμός άπτεται της προσωπικής αξιοπρέπειας του ανθρώπου και της χριστιανικής του παιδείας.

Είναι γνωστό ότι τον 12ο αιώνα τέτοια φαινόμενα είχαν γενικευθεί, αγγίζοντας τις τάξεις του κλήρου[63]. Ο Χωνιάτης, στο ίδιο πλαίσιο με τον δάσκαλό του, Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, δεν παραλείπει να σχολιάσει στις *Κατηχήσεις* τον ρόλο των ιερέων ως προς τα ηθικά τους καθήκοντα, αν και στο θέμα της παρέκκλισης από αυτά αρκείται στη δήλωση ότι τουλάχιστον δεν δάνειζαν με υψηλό τόκο ή καταπατούσαν αγροτεμάχια και οικίες, υπονοώντας βέβαια σύγκριση με άλλες περιπτώσεις[64]. Δεν γνωρίζουμε την έκταση του προβλήματος στη μητρόπολη Αθηνών. Ο Μιχαήλ δεν δίνει περισσότερα στοιχεία, παρά μόνο σε επιστολές, που παρουσιάζουν θέματα παράβασης καθήκοντος ορισμένων ανεξέλεγκτων κληρικών στην πόλη του Ευρίπου, που τον ανάγκασαν, όπως γράφει, να επισκεφθεί την επισκοπή, για να διευθετήσει τη διαφορά[65].

τες στις πόλεις βλ. K. P. Matschke, Οικονομία των πόλεων, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β΄, γεν. εποπτεία. Α. Ε. Λαΐου, Αθήνα 2006, 169-176. Για τη φορολογική πολιτική βλ. Herrin, Provincial government, 270 κ.ε.

63. Η τοκογλυφία και η αισχροκέρδεια είχαν κατακριθεί από την Εκκλησία τον 12ο αιώνα, αν και παρέμεινε νόμιμος ο έντοκος δανεισμός. Α. Ε. Λαΐου, Οι ανταλλαγές και το εμπόριο από τον 7ο-12ο αιώνα, στο: *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Β΄, γεν. εποπτεία Α. Ε. Λαΐου, Αθήνα 2006, 550. Ο Magdalino (*Manuel,* 156) θεωρεί ότι τα πολλαπλά σχόλια της Εκκλησίας για τον δανεισμό τον 12ο αιώνα είναι ενδεικτικά του βαθμού που αγνοούνταν από τους πολίτες.

64. Κατήχηση 5, MXB1021a. 26-28: *Αἰσχρὸν εἰ γενώμεθα οἱ ἱερεῖς καθὼς ὁ λαός, οὐ λέγω πλεονεκτοῦντες καὶ δανείζοντες ἐπὶ τόκῳ καὶ τὸν ἀγρὸν ἢ τὸν οἶκον ἢ τὸ ὑποζύγιον τοῦ πλησίον ἐπιθυμοῦντες* MXB1023a. 1-14· Κατήχηση 17, MXB2230.2-MXB2231.18. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης κατηγόρησε τους μοναχούς για τη δράση τους στην ύπαιθρο και τις πόλεις (*Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ*, έκδ. K. Metzler, *Eustathii Thessalonicensis De emendanda vita monachica* [CFHB 45] Berlin-New York 2006, §60-61, 72). Πρβλ. Magdalino, *Manuel*, 157-158. Για την τοκοληψία στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης βλ. Μεριανος, *Ευστάθιος*, 185-199.

65. Μεταξύ 1185/7, προέκυψε διαμάχη μεταξύ του μητροπολίτη Νέων Πατρών Ευθυμίου Μαλάκη και του επισκόπου Ευρίπου Βαλσάμ. Δεν γνωρίζουμε τις αιτίες της ρήξης. Ο Μαλάκης (15) κατηγορεί τον Βαλσάμ για κατάχρηση σίτου. Βλ. ειδικότερα, Επιστολή 19 και 20, Λαμπρος, *Ἀκομινάτος* Α΄, 180 κ.ε. · Β΄, 474- 475.

Επίσης, στις *Κατηχήσεις* ο Χωνιάτης ασχολείται συχνά με το φλέγον ζήτημα της πειρατείας, που προκάλεσε ως γνωστόν οξύ κοινωνικό και δημογραφικό πρόβλημα. Η πειρατεία αναπαριστάται δραματοποιημένα με εκτενείς αναφορές σε περιστατικά αρπαγής γυναικόπαιδων, σε τραυματισμούς και ακρωτηριασμούς θυμάτων, μετοικήσεις, επιδρομές και «πολιορκίες» καταφυγίων, περιστατικά που φωτίζουν έντονα την πειρατική δραστηριότητα[66]. Ο Μιχαήλ περιγράφει γλαφυρά τη ζωή υπό συνθήκες πανικού και μετανάστευσης: οι κάτοικοι εξαναγκάζονται σε φυγή, εγκαταλείπουν φυσικά τις παραθαλάσσιες περιοχές, κρύβονται σε σπηλιές, φέρουν τραύματα και γενικά υπομένουν οικτρές καταστάσεις, ενώ άλλοι, όπως συμπληρώνει στις *Επιστολές*, ακολουθούν τους πειρατές, οικειοθελώς ή διά της βίας, στρεφόμενοι εναντίον των συμπατριωτών τους[67]. Οι πειρατές απήγαγαν και εκβίαζαν τα θύματά τους, απαιτώντας λύτρα, με αποτέλεσμα πολλοί *χειρότμητοι, ῥινότμητοι, τραυματίαι καὶ ἀχίτωνες* να βρεθούν στην πόλη, προκαλώντας τον οίκτο του μητροπολίτη, ενώ πολλοί *στίγματα παραφαίνοντες* διηγούμενοι όσα βίωσαν στα χέρια των πειρατών [68].

Είναι γνωστό, ότι η πειρατεία υπήρξε καθοριστικός παράγοντας των δυσκολιών επισιτισμού της Αττικής. Ο Μαραθώνας και η Ελευσίνα, οι σημαντικότεροι σιτοβολώνες της Αττικής, μεταβλήθηκαν σε πεδίο πειρατικής δράσης[69]. Η πληροφορία που διασώζεται μόνο στις *Κατηχήσεις* επιβεβαιώνει τη σκέψη ότι, μαζί με την Αίγινα και τη Μάκρη[70], η Σαλαμίνα,

66. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 8, MXB1137.22 κ.ε. Ο Χωνιάτης διεκτραγωδεί την ιστορία που πληροφορήθηκε από κάποιους έμπιστους σε αυτόν, για μια γυναίκα που σε επιδρομή πειρατών απήχθη μαζί με το βρέφος της και στο μισό της διαδρομής προς τα πειρατικά λημέρια, αναγκάστηκε να το εγκαταλείψει στην ύπαιθρο, ώστε ο θάνατος να το απαλλάξει από την κακομεταχείριση.

67. Οι πειρατές απάγουν τους νέους και ξεκληρίζουν ολόκληρες οικογένειες. Ο Χωνιάτης αναφέρεται σε *γερονταγωγία* και *λευκὴν χώραν τῶν Ἀθηνῶν* και δηλώνει, με μια δόση ειρωνείας, ότι πολλοί αρπάζονται από τους μύλους ή ακόμα και από τα κρεβάτια τους. Βλ. Κατήχηση 18, MXB2276.10-MXB2277.5· πρβλ. Κατήχηση 8, MXB1135.23-MXB1140.24· Επιστολή 46, 63.31-35. Αναλυτικά για τις γενικές συνέπειες της πειρατείας, σε μεταγενέστερες όμως εποχές, βλ. Α. Κραντονελλη, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας 1390-1538*, Αθήνα 1998, 436 κ.ε.

68. Κατήχηση 8, MXB1140.1-24.

69. Βλ. ενδεικτικά Επιστολή 20, 24.25-30 και 27, 36.29-37.39.

70. Η αναφορά δίνεται στο πλαίσιο συζήτησης για εκκλησιαστικά ζητήματα. Ο Χωνιάτης διαφωνεί με την ανάθεση της Αίγινας στη μητρόπολη Αθηνών, γιατί λόγω των

και ο Πειραιάς επίσης ελέγχονταν από τους πειρατές. Για τη Σαλαμίνα, ο Χωνιάτης είναι σαφής: *νῦν δ' ἐκ τῶν στενῶν τούτων πλατὺς παρανοίγεται ταῖς Ἀθήναις ὄλεθρος*, γιατί οι κακοποιοί μπορούσαν εύκολα και γρήγορα να εξορμήσουν εναντίον της πόλης. Επίσης, ο λόφος της Μουνιχίας στον Πειραιά υπήρξε ασφαλές προκάλυμμα για τις επιθέσεις τους, ενώ η έλλειψη αντίστασης είχε ενθαρρύνει τη δράση βαθιά στην ενδοχώρα, στα κρησφύγετα των κατοίκων στα βουνά[71]. Ο Χωνιάτης είναι απογοητευμένος, γιατί ο στόλος δεν επαρκεί για την περιφρούρηση των παραλίων και το τείχος των Αθηνών δεν είναι ικανό να αποτρέψει τους πειρατές[72]. Συνεπώς, τα νησιά του Σαρωνικού, όπως και τα λιμάνια της Αττικής, ήταν αποκλεισμένα από τακτική επικοινωνία[73]. Οι πειρατές *ὑπὲρ τοὺς*

πειρατών δεν μπορούσε εύκολα να στείλει αντιπρόσωπο και είναι τόσο αμετάπειστος που, γράφοντας στον μετέπειτα πατριάρχη, Λεόντιο Θεοτοκίτη, δηλώνει διατεθειμένος να διευθετήσει προσωπικά το ζήτημα μεταβαίνοντας στην πρωτεύουσα (Επιστολή 46, 63.24-35· πρβλ. Setton, *Athens,* 187). Όσο για τη Μάκρη, ήταν *πανέρημος καὶ πάντη ἀοίκητος* και ο Χωνιάτης εκφράζει το φόβο μήπως λόγω κακοδιοίκησης και πειρατείας ερημωθεί μοναστήρι του νησιού, πιθανόν ο Άγιος Γεώργιος· Επιστολή 116, 193.24-33· πρβλ. Κολοβου, *Χωνιάτης*, 134.

71. Αναλυτικά για την πειρατεία βλ. Κατήχηση 8, MXB1141a.1-MXB1144.5: (...) (η Αίγινα και η Σαλαμίνα) *νῆσοι καταράτων πειρατῶν ὀνομάζονται, καὶ ὑπὲρ τὴν Σαρδὼ ἦν ὅτε καὶ τὰς λοιπὰς νήσους ληστηρίοις ἠγρίωνται* (...) *Πότε γὰρ ἠνίασεν Ἀθηναίους οὗτος* (της Μουνιχίας) *ὡς νῦν, ἐπιτείχισμα τοῖς λησταῖς προβεβλημένος ἐπὶ τοὺς πρὸ τοῦ ἄστεως ἀγροὺς καὶ σκοπευτήριον ἄποπτον καὶ δεξιὸν ὁρμητήριον καὶ πᾶν θ' ὅ τι βουλομένοις ἐστίν;* (...) *Τί δὲ νήσους λέγω καὶ Πειραιᾶ, ὅτε καὶ τῶν ὀρῶν αἱ κορυφαὶ τοῖς πειρατεύουσι βάσιμοι;* Για την ερήμωση του Πειραιά, βλ. Μπαλογλου – Νικολουδης, Πειραιάς, 378-379.

72. Κατήχηση 16, MXB2187.5-11: *Ἀλλὰ ποῦ εἰσὶν αἱ ῥωμαϊκαὶ τριήρεις, αἳ παρ' ἡμῶν κατ' ἐνιαυτὸν ἐξαρτύονται;* Για τα τείχη βλ. Κατήχηση 8, MXB1143.12-13, όπου ο Χωνιάτης εμμέσως χαρακτηρίζει την πόλη ατείχιστη, καθώς και το *Προσφώνημα* στον *πραίτωρα* Δημήτριο Δριμύ (Λαμπρος, *Ἀκομινάτος* Α΄, 159, 23-24). Δεν γνωρίζουμε σε ποιο τείχος αναφέρεται ο Χωνιάτης. Ίσως πρόκειται για το *βασιλικόν τεῖχος* του 6ου αι., δηλαδή το αρχαίο Θεμιστόκλειο, που σε συνδυασμό με το υστερορωμαϊκό αποτέλεσαν την δεύτερη και τρίτη γραμμή άμυνας, μετά το τείχος της Ακρόπολης, μέχρι τη λατινική κατάκτηση. Βλ. Ν. Γκιολες, *Η Αθήνα στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες: Πολεοδομική εξέλιξη,* Αθήνα 2005, 60-62.

73. Βλ. ενδεικτικά την Επιστολή 81, 107.7-19: Ο Μιχαήλ υποθέτει ότι ο φίλος του *αναγραφέας* Γεώργιος Κολυμβάς επέσπευσε την αναχώρησή του από την Θήβα για την Πελοπόννησο για να ταξιδέψει με ασφάλεια και να προστατευθεί από τους πειρατές από το *ἐκεῖθεν συμμαχικόν*. Η εξακρίβωση της ταυτότητας του πλοίου δεν είναι εφικτή. Για

Αἰγυπτίους βατράχους, κυνομυίας καὶ σκνίπας τὸ πλῆθος οὖσι και τα πλοιάριά τους κατέκλυζαν το σύνολο των ακτών της Αττικής· τα περισσότερα μικρά και κωπήλατα, ίσως με βοηθητικά ιστία, ώστε να είναι ευέλικτα ως καταδιωκτικά[74].

Η εθνικότητα όσων επάνδρωναν τους πειρατικούς στόλους δεν διευκρινίζεται στα κείμενα του Χωνιάτη. Στις *Κατηχήσεις* ονομάζονται *Λογγοβάρδοι* που μετέτρεψαν τα νησιά της Αττικής σε πειρατικό άντρο, όπως ακριβώς η Σαρδηνία με τα γύρω της νησιά[75]. Πρόκειται για Ιταλούς μεμονωμένους τυχοδιώκτες που δρούσαν στον χώρο, ειδικά μετά το 1185· ίσως πάλι υπονοείται ο Γενουάτης πειρατής Καφούρης, που μάλιστα αναμετρήθηκε στην περιοχή το 1197/8 με τον ναύαρχο Στειριόνη. Σε κάθε περίπτωση, υπονοείται δράση μεμονωμένων Λατίνων στον βυζαντινό χώρο πριν από το 1204[76].

Γενικές κρίσεις για τις *Κατηχήσεις*

Όπως είδαμε, η μελέτη των *Κατηχήσεων* προσφέρει σχετικά ολοκληρωμένη εικόνα των συνθηκών που επικρατούσαν στην Αθήνα στα τέλη του 12ου αιώνα. Αν και πρόκειται για κείμενα κυρίως θεολογικού περιεχομένου και προσανατολισμού, συμπληρώνουν σημαντικά τόσο τις *Επιστολές*, όσο και τις υπόλοιπες πηγές της περιόδου. Σε πολλές περιπτώσεις διασαφηνίζουν στοιχεία που αλλού υπονοούνται ή αποσιωπώνται υπό το βάρος άλλων, σημαντικότερων ίσως, αναφορών. Άλλωστε, είναι απαλλαγμένες από την ανάγκη εξασφάλισης κρατικής αρωγής, κύριο κί-

---

το θέμα βλ. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, 287· πρβλ. Κολοβου, *Χωνιάτης*, 152, υπ. 473. Συνεπώς, η επικοινωνία δεν είχε διακοπεί εντελώς λόγω των *καρυστείων πορθμείων*, εμπορικών πλοίων της Καρύστου που διέσχιζαν το Αιγαίο. Βλ. Επιστολή 90, 119.55-56· πρβλ. J. Koder, Νησιωτική επικοινωνία στο Αιγαίο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα, στο: *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο, Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου Βυζαντινών Ερευνών: Αθήνα, 4-6 Οκτωβρίου 1990*, επιμ. Ν. Γ. Μοσχονας, Αθήνα 1993, 446.

74. Κατήχηση 8, MXB1144.14-15 και MXB1141a.1-3: *Καὶ ταῦτα πάσχομεν Ἀθηναῖοι, οὐ στόλου πολλοῦ καταίροντος ἐς τὴν Ἀττικήν, σκαφιδίων δὲ πειρατικῶν, ἐρέταις ὡς τὰ πολλὰ ἐλαυνομένων ἑκκαίδεκα, περιπλεόντων τὰ κύκλῳ ταύτης καὶ διαφθειρόντων ἑκάστοτε.*

75. Κατήχηση 8, MXB1136a.12.10-14 και MXB1142a.3-4 (βλ. υπ. 71).

76. Μετά το 1185, τυχοδιώκτες πειρατές από τη Γένουα, την Πίζα και τη Σικελία δρούσαν μεμονωμένα στο Αιγαίο. Γνωστότεροι ήταν οι Γενουάτες Vetrono και Gafforto (Καφούρης). Βλ. Magdalino, *Manuel*, 137-139· Κορδωσης, *Η κατάληψη*, 63.

νητρο σύνταξης αρκετών από τις επιστολές του. Επίσης, εκφράζουν το πηγαίο συναίσθημα του μητροπολίτη Αθηνών και απευθύνονται στον λαό, με στόχο την επιστροφή στην ορθή χριστιανική οδό.

Ειδικότερα, η οικονομική πραγματικότητα των Αθηνών, η βαριά φορολογία, η ληστρική συμπεριφορά των κάθε λογής κρατικών υπαλλήλων, η τοκογλυφία και η αισχροκέρδεια, η ηθική διαφθορά που αγγίζει ακόμα και τον κλήρο και, βεβαίως, η πειρατική δράση, είναι θέματα που θίγονται επανειλημμένα στις *Κατηχήσεις*. Ο συγγραφέας παρουσιάζει την κοινωνική διάσταση των προβλημάτων αυτών και σκιαγραφεί τις διαπροσωπικές σχέσεις και τον τρόπο που διαμορφώνονται υπό συνθήκες ακραίων οικονομικών συνθηκών. Διενέξεις, κλοπές, καταπατήσεις οικιών και αγρότοπων και κάθε είδους παραβατική συμπεριφορά είναι όψεις της καθημερινότητας των Αθηνών κατά τα τέλη του 12ου αιώνα, λίγο πριν τη λατινική κατάκτηση.

Πέρα από αυτά, οι *Κατηχήσεις* είναι κείμενα παραίνεσης και νουθεσίας του ποιμένα στο ποίμνιο και γι' αυτό ενέχουν αδιαμφισβήτητο διδακτικό ρόλο[77]· όμως το θέμα δεν εξαντλείται εδώ. Ήδη από τον *Εἰσβατήριο* λόγο του στην Αθήνα, ο Χωνιάτης φαίνεται να δείχνει την πρόθεση να αναλάβει παιδαγωγικό ρόλο, ώστε το ποίμνιό του να πορεύεται στον δρόμο του Θεού, αλλά και να αποδειχθεί αντάξιο του ιστορικού παρελθόντος του. Για τον λόγο αυτό, αναφέρεται στη φιλολογική παράδοση της πόλης και τα πρόσωπα που σημάδεψαν την ιστορική πορεία της, με τρόπο που υποδηλώνει την ανάγκη να καταστούν σαφή τα επιτεύγματα της αρχαιότητας, ώστε να αποτελέσουν παράδειγμα και έμπνευση για τη νεότερη γενιά· οι Αθηναίοι όφειλαν να αναδειχθούν ανώτεροι από τους προγόνους τους μέσω του Χριστιανισμού[78]. Όπως θα δούμε και στις *Κατηχήσεις*, ο ρόλος του Χωνιάτη είναι σύμφωνος προς όσα υποστηρίζει ο P. Magdalino, όταν σχολιάζει τη «ρητορεία αστικού πατριωτισμού» πολλών μητροπολιτών και επισκόπων του 12ου αιώνα, που στόχευαν να

77. Ο Χωνιάτης θεωρεί ότι όσα συμβαίνουν στην πόλη αποτελούν θεϊκό σχέδιο προς διαπαιδαγώγηση του ανθρώπου. Για τον λόγο αυτόν η νηστεία καταδεικνύεται ως το μόνο σωτήριο μέσο για απαλλαγή από τα δεινά, παρά την γενικότερη δυσπραγία και φτώχεια. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 22, MXB2427.12-MXB2428.11· Κατήχηση 8, MXB1145a.15-MXB1145a.24· Κατήχηση 5, 1012a. 3 κ.ε.

78. Λαμπρος, *Ἀκομινάτος* Α΄, 98.24-99.1 και 100.12-102.12. Αναλυτικά για τον λόγο βλ. Setton, *Athens*, 188-190.

εμφυσήσουν στο ποίμνιό τους υπερηφάνεια για το ένδοξο παρελθόν του τόπου τους[79].

Αν και αποφεύγει, όπως υποστηρίζει, τους πολύπλοκους και σύνθετους συλλογισμούς[80], ο Χωνιάτης διατηρεί στα κείμενα το προσωπικό του ύφος, χωρίς να αλλοιώνει το βάθος της ρητορικής του παιδείας,[81] γεγονός που καθιστά ευδιάκριτες τις γενικότερες πνευματικές τάσεις της εποχής. Συσχετίζει συχνά το περιεχόμενό των κατηχήσεων με αρχαίες φιλοσοφικές ιδέες ή με εκφράσεις και πρόσωπα από έργα της αρχαιότητας, επιλογή απόλυτα συνυφασμένη με την παιδεία και την πνευματική κατάρτιση ενός λογίου, που όμως προβληματίζει τόσο για την παιδεία του ακροατηρίου του, όσο και για τον απώτερο σκοπό των *Κατηχήσεων* σε πνευματικό, αλλά και ρητορικό επίπεδο[82]. Είναι ενδιαφέρον ότι, ενώ

79. Magdalino, *Manuel,* 153-154.

80. Κατήχηση 20, MXB2358. 9-16: *Τάχα ποθεῖτε μαθεῖν πῶς τῶν ἀρετῶν αἱ μὲν βασίλισσαι λέγονται, αἱ δὲ παλλακαί, αἱ δὲ νεάνιδες καὶ πῶς αἱ μὲν ἑξήκοντα, αἱ δὲ ὀγδοήκοντα, αἱ δὲ κρείττους ἀριθμοῦ. Ἀλλ' ἐπεὶ πολλή τις ἐστι καὶ δυσερμήνευτος ἡ τούτων θεωρία, τὸ μὲν ἐπεξιέναι τῷ θεωρήματι τῷ τέως ἀνεβαλόμην, ἵνα μή, βαθυτέροις καταπυκνώσας νοήμασι τὴν διάλεξιν, λάθω ἐμαυτὸν φορτικὴν ἄλλως ταῖς ὑμῶν ἀκοαῖς καὶ ψυχαῖς ἐργασάμενος. Ἀφορμὴν δέ τινα δίδωμι τοῖς φιλομαθεστέροις ὑμῶν, ἧς καὶ λαβόμενοι τὰ κατὰ τὸν τόπον σοφώτερον ἐξεργάσασθε.*

81. Ενδιαφέρουσα η αναφορά του Χωνιάτη στον λόγο *πρὸς τοὺς αἰτιωμένους τὸ ἀφιλένδεικτον* ότι δεν επιλέγει τη ρητορική επίδειξη και θεωρεί τη γνώση, όχι αυτοσκοπό, αλλά μέσο για την επίτευξη ανώτερων στόχων (Λαμπρος, *Ἀκομινάτος* Α΄, 11.7 κ.ε.). Για τις ρητορικές και φιλοσοφικές τάσεις της εποχής βλ. Magdalino, *Manuel*, 331 κ.ε. Για τη γλώσσα και τη ρητορική του Χωνιάτη βλ. αναλυτικά Κολοβου, *Χωνιάτης*, 201 κ.ε. Για τη γλωσσική διάσταση μεταξύ λογίων και λαού βλ. αναλυτικά, Φ. Ευαγγελατου-Νοταρα, Μορφές επικοινωνίας στο έργο του Μιχαήλ Χωνιάτη, στο: *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο, Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συμποσίου Βυζαντινών Ερευνών: Αθήνα, 4-6 Οκτωβρίου 1990*, επιμ. Ν. Γ. Μοσχονας, Αθήνα 1993, 303-310, όπου και εκτενής βιβλιογραφία.

82. Οι Κατηχήσεις παρέχουν πλήθος από παραδείγματα ενδεικτικά της τάσης του Χωνιάτη να διατηρεί το λόγιο ύφος του. Για τη μεσότητα βλ. Κατήχηση 18, MXB2246.3-7. Στην Κατήχηση 19 (MXB2298.17-MXB2299.4) χρησιμοποιεί επεξηγηματικά την ομηρική παροιμιακή έκφραση *Τέτλαθι κραδίη*. Στην Κατήχηση 17 (MXB2239.2-10) με σκοπό να τονίσει την μισανθρωπία της εποχής του, αναφέρεται στον Απήμαντο, γνωστό κατά την αρχαιότητα μισάνθρωπο, πρόσωπο από το έργο *Τίμων* του Λουκιανού. Σε άλλη περίπτωση, στην Κατήχηση 14 (MXB2079.5-15) αναφέρεται στον Άρατο τον Σολέα, ποιητή των *Φαινομένων*, που αναγνώρισε, κατά τα λεγόμενα, την ύπαρξη του Θεού, ενώ, λίγο παρακάτω, αναφέρεται στο γνωστό παράδοξο με το οποίο συνδέθηκε ο Επιμενίδης ο Κρής, θρησκευτικός διδάσκαλος και μάντης της αρχαιότητας: *Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται.*

επικεντρώνει την επιχειρηματολογία του κυρίως σε παραδείγματα από την Αγία Γραφή, με την ίδια ευκολία αναφέρεται σε προσωπικότητες του ιστορικού παρελθόντος, όπως τον Περικλή, τον Θεμιστοκλή ή τον Αριστείδη, χωρίς να επεξηγεί γενικά το έργο τους[83]. Εύλογα, λοιπόν, δημιουργείται η υποψία ότι δεν τον παρακολουθούσαν μόνο αμόρφωτοι και ακαλλιέργητοι αγρότες, αλλά και μία ανώτερης ίσως παιδείας τοπική «αριστοκρατία» ή έστω άτομα που πρέπει να γνώριζαν ώς ένα βαθμό την ιστορική παράδοση της αρχαιότητας. Πάντως, ο τρόπος που αναμειγνύει τις αρχαίες ελληνικές έννοιες και εκφράσεις με τη γενικότερη επιχειρηματολογία και τους σκοπούς της κάθε κατήχησης, καθιστά ώς ένα σημείο οικείες τις έννοιες αυτές, ενώ η αναφορά σε διαπρεπή πρόσωπα του ιστορικού παρελθόντος του τόπου θα μπορούσε να προκαλέσει το δέος και να εμπνεύσει αυτοπεποίθηση, που ίσως κινητοποιούσε τον αμαθή, ακόμα κι αν δεν γνώριζε ή δεν μπορούσε να καταλάβει τη συμβολή των προσώπων αυτών.

Σε ένα άλλο επίπεδο, οι *Κατηχήσεις* έρχονται να ελέγξουν την αξιοπιστία του μητροπολίτη, σε σχέση με όσα παραδίδονται στις *Επιστολές*. Είδαμε ότι ο Χωνιάτης μάλλον υπερβάλλει ως προς την πνευματική καλλιέργεια στην Αθήνα, που με τόση έμφαση σχολιάζει επικριτικά στις επιστολές του[84]. Ωστόσο, είναι γεγονός ότι ο μητροπολίτης μεγαλοποιεί ορι-

---

Στην ίδια κατήχηση (MXB2086.2-8) αναφέρει παραδειγματικά και χωρίς επεξηγήσεις τον Μίθαικο, τον Σάραμβο και τον Θεαρίωνα, έναν μάγειρα, έναν κάπηλο και έναν αρτοποιό, πρόσωπα που απαντούν συγκυριακά στον Γοργία του Πλάτωνα.

83. Βλ. ενδεικτικά Κατήχηση 8, MXB1141a.4-MXB1143.14.

84. Στις *Επιστολές* παραπονιέται συχνά ότι η πόλη έχει χάσει την αρχαία φιλολογική αίγλη της και αναφέρει με αποδοκιμασία και υπερβολή ότι η παιδεία των Αθηναίων είναι οικτρή και ανύπαρκτη, ότι είναι *ἄμουσοι* και αμόρφωτοι και ότι ακόμα και ο ίδιος, ώς ένα βαθμό, λησμόνησε την αρχαία γλώσσα, λίγα μόλις χρόνια μετά τον ερχομό του στην πόλη. Σε επιστολή προς τον Γεώργιο Τεσσαρακοντάπηχυ αναφέρει χαρακτηριστικά: *βεβαρβάρωμαι χρόνιος ὢν ἐν Ἀθήναις* και αυτό γιατί *οἱ πάλαι ἀττικισταὶ νῦν βαρβαρισταὶ* (Επιστολή 28, 38.3-5, 17-39· πρβλ. και Επιστολή 52, 72.6-73.14). Setton, Athens, 191· Λαμπρος, *Ἀθῆναι,* 45 κ.ε. Είναι γνωστό ότι στον κόσμο του πνεύματος η εικόνα του αρχαίου αθηναϊκού μεγαλείου δεν είχε σβήσει. Γενικά για το θέμα βλ. την συνθετική επισκόπηση του H. Hunger, Athen in Byzanz. Traum und Realität, *JÖB* 40 (1990), 43-61 (για τον Μιχαήλ Χωνιάτη κυρίως 55-58). Στις *Επιστολές* του ο Χωνιάτης θλίβεται για την απώλεια όχι μόνο της λαμπρότητας της αρχαιότητας, αλλά και του *σχήματος* της πόλεως (Λαμπρος, *Ἀκομινάτος* Α΄, 159.19-20).

σμένες καταστάσεις για προφανείς λόγους[85]. Στις *Κατηχήσεις* όμως ελέγχεται, ώς ένα βαθμό, η αξιοπιστία των πληροφοριών, εφόσον δεν υπήρχε λόγος να υπερβεί το πραγματικό, ενώπιον όσων βίωναν καθημερινά τις ζοφερές αυτές περιστάσεις, αν και εδώ παρασύρεται συχνά από το συναίσθημα.

Τέλος, στα κείμενα αυτά αποκαλύπτεται ο πολλαπλός ρόλος του μητροπολίτη, που αισθάνεται χρέος να δικαιολογηθεί για το μερίδιο ευθύνης που του αναλογεί ως προς την παροχή βοήθειας, αλλά και να τονίσει την πνευματική ολιγωρία μερίδας του ποιμνίου του ή να επισημάνει, γνωρίζοντας την κατάσταση του κράτους, ότι η αναμενόμενη και πολύτιμη κρατική προστασία δεν έχει πραγματοποιηθεί[86]. Πάνω από όλα καθίσταται εμφανές το ήθος και η οξυδέρκεια του Μιχαήλ Χωνιάτη, που αποδίδει την παρακμή της εποχής, αλλά και της πάλαι ποτέ *χρυσῆς* πόλης, στην ανθρώπινη πλεονεξία και διαφθορά: *Ἀθῆναι χρυσαῖ, ζώνη χρυσῆ, φλέβες ἀργυρίτιδες. Καὶ αὖθις λιπαραὶ καὶ ἀοίδιμοι Ἀθῆναι. Ἀδόμενα γὰρ ταῦτα πολλοῖς ἐκ παρακουσμάτων σοφιστικῶν, ὡς ἔοικεν, ἐρασμίας ταῖς φιλοχρύσοις ἀκοαῖς Ἀθήνας ποιοῦσιν ὡς χρυσὸν ἐκδιδούσαις ἀέναον, ὥσπερ καὶ τὰ χωλοβάφινα καὶ λιθαργύρινα φενακίζουσι τὴν ὄψιν, ἀργυρίου καὶ χρυσοῦ φύσιν φαντάζοντα*[87].

85. Κυρίως για να εξασφαλίσει την πολυπόθητη αρωγή για την πόλη και συχνά γιατί αναγκάζεται να ζει μακριά από το πολιτιστικό περιβάλλον της πρωτεύουσας. Βλ. ενδεικτικά M. Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995, 204. Παραπονιέται διαρκώς στις *Επιστολές* του ότι αναγκάζεται να διαμένει μακριά από την πρωτεύουσα στην *ἐσχατιὰν* (Επιστολή 20, 23.4-5· 26, 35.5-6· 28, 38.5· 43, 59.13· 46, 62. 3· 52, 73.12-13· 65, 88.7).

86. Στην Κατήχηση 8 (MXB1105a.15-22) παραλληλίζει την ζωή του στην *ἐσχατιὰν* και την αδυναμία του να προσφέρει βοήθεια με την ανομβρία και πλέκει έναν εύσχημο παραλληλισμό σχετικά με την σύγκριση του Ιλισού και Κηφισού με τον Νείλο: *Νεφέλαι μὲν ἡμεῖς λογικαί, ἐξ ἐσχάτου τῆς γῆς ἀναρρηγνύμεναι καὶ τῷ ἀξιώματι τοῦ πληρώματος ὑπεράνω φορούμεναι, οὐδὲ ὀμβροτόκοι καὶ ὑδάτων οὐρανίων ἐγκύμονες, ἄνυδροι δὲ μᾶλλον καὶ ὑπ' ἀνέμων παραφερόμεναι. Καὶ ποταμοὶ μὲν εἶναι τε καὶ λέγεσθαι βουλόμεθα εἰ μὴ καὶ πελαγίζοντες κατὰ τὴν προφητείαν ὡς Νεῖλος, ἀλλὰ μετρίως γοῦν καί ποτε κατὰ τὸν ἐγχώριον τουτονὶ Ἰλισσὸν ἢ Κηφισσὸν ῥέοντες, πολλοῦ δέ, ἵνα μὴ λέγω τοῦ παντός, ἐλλείπομεν.* Η πνευματική ολιγωρία των πολιτών επισημαίνεται στο σύνολο των *Κατηχήσεων* μέσα από νουθεσίες για επιστροφή στον ορθό δρόμο (βλ. υπ. 77).

87. Κατήχηση 12, MXB2031.10-16.

The *Catechisms* of Michael Choniates
Dating and Historical Approach

The *Catechisms* of Michael Choniates, archbishop of Athens, are included in Spyridon Lampros' Archive, who first studied the sources in 1906, and transcribed the texts from the manuscript Mosquensis Synodalis 218 (olim 230) and 219 (olim 262). Although he prepared a critical edition, he did not proceed with publishing. Eventually, his work has been digitized, and the researcher can visit the Archive online through the website of the Laboratory of Digital Recording of the Public and Private Life of the Byzantines of the University of Athens (http://lamprosarcheio.arch.uoa.gr).

The *Catechisms* are mainly, yet not exclusively, works of religious ethics; they also address the socioeconomic issues of the city of Athens at the end of the 12th century, and thus can be used as a supplementary source for this period. Indeed, the *Catechisms* offer a comprehensive account of the burdens endured by the Athenians, caused by the exploitative activities of state tax officers, usurers and pirates. On a different perspective, Choniates argues how adverse social conditions, such as poverty, immigration, and land tresspassing, modulate the social fabric and interpersonal relations. Although many of these issues are omitted or very briefly mentioned in other texts, they are clarified in the *Catechisms*.